

1953 йилнинг 13 январи Сталин учун машъум кун бўлди—у «тескари даволаш йўли билан Совет Иттифокининг фаол арбобларининг умрини қирқиб қўйган террорчи дўхтирлар гуруҳи»ни давлат хавфсизлик идоралари фoš этгани тўғрисида «ТАСС хабари»ни эълон қилди.

Бунинг қандай содир бўлганини тушуниб етиш учун биз ўзимизга «Дўхтирлар иши» Сталинга нимага керак бўлиб қолди? деган сўроқни беришимиз керак. Бу саволга Сталин ўша 13-кун эълон этилган «Профессор-дўхтирлар никоби остидаги ифлос айғокчилар ва қотиллар» деган мақолада беҳосдан оппа-ойдин жавоб бериб қўйган. Мақоланинг тагида имзо йўқ, аммо тил ва услубининг ўзига хос хусусиятига қўра, унинг муаллифи Сталин экани равшандир.

«ТАСС хабари»да айтилишича, «зараркунандачи-дўхтирлар» америк (профессор дўхтирлар М. С. Вовси, Б. Б. Коган, А. И. Фелдман, А. М. Гринштейн, Я. Г. Этингер ва бошқалар) ва инглиз (академик Виноградов В. Н., профессор дўхтирлар М. Б. Коган, П. И. Егоров) айғокчилик идораларининг топшириги бўйича ишлаганлар. Виноградов билан Егоровдан бошқа барча хибсга олинганлар жухудлардир. Хаммаси Кремл поликлиникасининг дўхтирлари ва Сийосий бюро, ҳукумат аъзолари ҳамда олий ҳарбий амалдорларнинг хос дўхтирлари ҳисобланишади. Биринчи гуруҳдаги барча жухудлар америк айғокчилигига «Жойнт» номида ўзини меҳр-шафқат ташкилоти қилиб қўрсатадиган жухудларнинг халқаро буржуача миллатчилик ташкилоти ёрдамида «ёлланган» бўлиб чиқибди, Виноградов гуруҳининг аъзолари эса «илгаридан инглиз разведкасининг айғокчилари» эканлар.

«ТАСС хабарлари»да дўхтирлар ўз айбларига иқроф бўлганлари тўғрисида ҳам маълумот бор. Улар гўё «тескари даволаш йўли билан» МК қотиблари Жданов ва

Шчербаковни ўлдирганларини, маршаллар Василевский, Говоров, Коневни, армия генерали Штеменкони, адмирал Левченкони ўлдирмокчи бўлганларини тан олган эдилар. Профессор Вовси тергов чоғида «СССРнинг рахбар кадрларини кириб юбориш тўғрисида» гўё «Жойнт»даги сионистлардан топширик олганман», деганмиш (эътибор беринг: мўлжалланган курбонлар орасида Жуков ва Булганин сингари энг йирик маршаллар ҳамда Маленков, Берия, Хрущёв сингари энг йирик партия арбоблари номлари йўк).

Агар Сталин шу «ТАСС хабари» билан чекланганида эди, унда бу ходисани семитизмга қарши қайфиятнинг галдаги портлаши деб, «дўхтирлар иши»ни эса «сионистлар ишивнинг бир кўриниши деб ўйлаш мумкин эди. Аммо «Правда» рўзномасидаги (ўша, 13-кунги сонидаги) мақола билан Сталин ховлиқиб (натижада эҳтиётсизлик қилиб) ниятини фош қилиб қўйди. Сиёсий бюро аъзоларининг хос дўхтирларига қарши бошланган иш худди Сиёсий бюронинг ўзига қарши уюштирилгандай кўринарди. Жиноий айблар ўйлаб топишда Сталиннинг ҳамиша бой бўлган қувваи хофизаси, «дўхтирлар иши»га келганда, ажабки, янгича айб тополмай оқсаб қолди. Натижада у осон йўлдан бориб, архивдан Бухарин, Риков, Ягодаларнинг ҳамда улар билан бирга судланган Кремл «қўпоровчи-дўхтирлари» профессор Плетнёв, тиббиёт дўхтири Лёвин, Максимов ва Қазақовларнинг ишларини кўтарди-да, эски исмларнинг ўрнига янгиларини қўйиб, айбномани ҳам сал-пал янгилаб, Сиёсий бюронинг муҳокамасига киритди. Бундан ташқари, Сталин синфлар ва социализмда синфий қурашлар ҳақидаги, социализм қанча муваффақият қозонгани сари шунчалик қўпайиб борадиган «ўнг оппортунистлар», халқ душманлари» ҳақидаги ўзининг эски сиёсий фалсафасини тагин ишга қолди. Архивни кўтариб, дўхтирларни ўз қотилликларига иқдор қилишда ўша вақтда биринчи бор қўлланган усулни ҳам қавлаб топди. (Ўз вақтида Плетнёв, Лёвин, Максимов ва Қазақовлар ҳам чет эл разведкалари айғокчилари бўлмиш Сиёсий бюронинг собиқ аъзолари Риков, Бухарин, НКВДнинг бошлиғи Ягодаларнинг топшириғи билан Сиёсий бюро аъзоси Қуйбишевни, МК аъзоси Менженскийни ҳамда «пролетар» ёзувчиси Максим Горкийни тесқари даволаб ўлдирганларига иқдор бўлган эдилар.)

Сиёсий бюрога нисбатан қазаби Сталиннинг кўзини шу қадар кўр қилиб қўйган ёки у шу қадар эсини ёб қўйган эдики, эски оқ иплар билан янги қора ишни тикаётганини ўзи кўрмасди: «...айримлар зарарқунандачилик, қўпоровчилик, айғокчилик ҳавфи энди батамом ариди, деган ҳулосага қелиб қолдилар. Фақат ўнг оппортунистларгина, синфий қураш «сўниб боради» деган марксизмга зид нуктаи назарда турувчи одамларгина шундай деб ўйлашлари мумкин. Бизнинг галабаларимиз қурашнинг сўнишига эмас, балки қучайишига олиб қелишини, қанчалик муваффақият билан олдинга бораверсак, халқ душманларининг қураши шунчалик қескинлашаверишини ундай қимсалар тушунишмайди ёки тушунишни исташмайди». («Правда», 13.01.53).

Номи айтилмаган бу «ўнг оппортунистлар» кимлар эди? Албатта, колхозчилар ёки ҳатто «зараркунандачи дўхтирлар» ҳам эмас, балки, Совет ҳукуматининг аъзолари ва давлат хавфсизлиги идораларининг раҳбарлари эдилар ва булар ҳам, ҳудди «ўнг оппортунистлар Бухарин, Риков ҳамда Ягода сингари, осонгина чекистларнинг ўқиға тўғрилаб қўйилиши мумкин эди.

Харҳолда, Сталин «халқ душманлари» кимлар эканига тўппадан-тўғри ишора қилади:

1. «Бизнинг айрим Совет идораларимиз ва уларнинг раҳбарлари хушёрликни йўқотдилар, боқибегам бўлиб қолдилар»;
2. «Давлат хавфсизлиги идоралари дўхтирлар орасидаги зараркунандачи, террорчи ташкилотни вақтида очиб ташлай олмади».

Сталин Кремл дўхтирларини қора курсиларга ўтиргизиб, ўтмишдаги найрангни ношудларча такрорлаётганини ўйламайди. У уларнинг «зараркунандачилиги»ни қарийб қонуният деб билади: «...ифлос қотиллар ва Ватан ҳоинларининг дўхтир никобида иш қўрганларига тарихда мисоллар топилади. Лёвин, Плетнёв каби «дўхтирлар» Совет Иттифоқининг душманлари топшириғи билан атай тесқари даволаб, улуг ўрис ёзувчиси А. М. Горкийни, Совет давлатининг атоқли арбоблари В. В. Куйбишев ва В. Р. Менжинскийни ўлдирганлар».

Лёвин ўша пайтлар, ҳудди Виноградовга ўхшаб, Сталиннинг шахсий дўхтири бўлган эди. Булар иккаласи ҳам чет эл разведкаси хизматиға қирган «ўнг оппортунистлар» билан «халқ душманлари»нинг топшириғиға биноан Сталинни ўлдирмокчи бўлдилар. Агар Сталин омон қолган бўлса, ўзининг хушёрлиғи, серғаклиғи туфайли омон қолди, НКВД идоралари эса ўша вақтда (Ягода) ҳам, ҳозир (Берия) ҳам «дўхтирлар орасидаги зараркунандачи, террорчи ташкилот»ни ўз вақтида қош эта олмади.

Нимаға?

Ягода, ўзи ҳам «ўнг оппортунист», ҳам «халқ душмани» бўлгани учун қош этмаган. Берия-чи? Берия нимаға қош этмаганини Сталин мана энди билиб олмакчи.

Сталин мақолани дўк-пўписаға тўла оғохлантириш билан тугаллайди: «Совет халқи қотилларнинг бу жинойтчи тўдасини ва уларнинг чет эллардаги эгаларини қаҳр-ғазаб билан лаънатлайди. Доллар ва стерлингларға сотилган жирқанч малайларни разил маразлар сифатида янчиб ташлайди. Бу ёлланган қотилларнинг илҳомчилари масаласиға қелсак, имонлари қомил бўлсинки, қасос уларнида унутмайди, ўзининг асосли сўзи-ни айтиш учун уларғада йўл топади» («Правда», 13.01.53).

Мақоланинг тил услуби ежовчилик замонини эслатади. Ўшанда Сталин Лёвин билан Плетнёвларнинг "илҳомчилари"ға томон «йўл топган», Сиёсий бюронинг ярмини, МК

аъзоларининг 70 фоизини оттириб юборган эди. Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар (Молотов билан Ворошиловни, Микояну Каганович билан Андреевни айтмагандаёк) бу тил услубини-да, Сталин хокимият тепасида яна бир неча ой турса ўзларининг такдирлари ҳам хал бўлиши мумкинлигини-да, «жуда яхши билардилар. КПССнинг XX съездида шу ҳақда гапирилди:

«Зараркунандачи дўхтирлар иши»ни эслайлик. Аслида ҳеч қанака «иш-пиш» бўлмаган, Тимашук деган аёл дўхтирнинг аризаси бўлган, холос. Уни ҳам қимдир Сталинга хат ёзишга ё гиж-гижлаган, ё тўппадан-тўғри буюрган (дарвоқе, у аёл давлат хавфсизлиги идорасининг норасмий ходими эди).

Дўхтирлар камалганидан кейин ҳеч қанча фурсат ўтмай, биз—Сиёсий бюро аъзолари — дўхтирларнинг ўз айбларига иқдор бўлгани кўрсатилган қарорларни олдик... Иш шундай қалқаштирилган эдики, ундан тергов қайси далилларга асосланганини аниқлаб ё текшириб бўлмасди... Сталин ўлимидан кейин бу «иш»ни қайта кўриб чиққанимизда, у бошдан-охир тўқиб чиқарилган деган, ҳулосага келдик. Бу шармандали «иш»ни Сталин яратган эди. Аммо у бу ишни ўзи истаган ниятга олиб қаролмади, улгурмай қолди» (Н. С. Хрущёв. «КПСС XX съезди ёпик мажлисида қилинган маъруза», 41-бет).

Хўш, нияти Сталин ўзича қандай тасаввур қилган эди?

Бу саволга-да ўша маърузада очик ва қатъий жавоб берилган: «Афтидан, Сталин Сиёсий бюронинг ҳамма эски аъзоларини бир ёкли қилмокчи бўлган кўринади», «қелгусида Сиёсий бюронинг эски аъзоларини қумдон қилишни» қўнғлига қуғиб қўйган» (58-бет).

Сиёсий бюро ўттиз йил қечикиб, архивдан Лениннинг Сталин хокимиятни қўтара олмаслиги, лавозимини суиистеъмом қилиши мумкинлиги, бинобарин, уни Бош қотиблиқдан олиш лозимлиги қатъий этилган «Қасиятнома»сини қавлаштириб топди. «Сталиннинг бу қалбий қислати... умрининг охириларига қелиб қутлақо қидаб бўлмас қаражадаги феълга айланди», деб қайд қилди Сиёсий бюро (8-бет).

Сиёсий бюро аъзолари Сталин ўзларини йўқ қилишни истаётганига ва унинг феълли «қутлақо қидаб бўлмас» қолга етганига ишонч қосил қилганларидан кейин, улар Сталинга нақат дўхтирларни оқод этиш тўғрисида, қалқи ҳамма лавозимлардан қетиши қақида қескин талаб қўйишга қарор қилдилар. Қуни қўлида аниқ хокимият бўлган Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинларгина армияга (Жуқов, Захаров, Москаленко, Соқоловский, Ерёменко) ҳамда полицияга (Игнатев) суянган қолда амалга ошира олардилар. Ўзларининг игволари билан «ичқи қабинет»нинг тор-мор этилиши уларга қатъий талабни қўйишга имқон оқди. Фитначиларнинг бошлиқи, шубқасиз, Берия эди.

Энди Сталин билан Бериянинг ўзаро муносабатларига қайтамыз. Сталиннинг Бериядан кўрккани ва хатто унинг фитна уюштириб қолишидан чўчиши тўғрисидаги Хрущёвнинг хикоясини китобимизнинг бошроғида келтирдик. «Мингрел иши» аслида Берияга қарши қаратилганини ҳам кўрдик. Нихоят, «дўхтирлар иши» ҳам энг аввало «Берия иши» эканини билдик. Шуларни ҳисобга олганда Сталин уни нега эркин қўйиб қўйгани бизни ажаблантиради. Ахир, у Сиёсий бюронинг эски аъзолари Молотов, Ворошилов ва бошқаларни уйига яқинлаштирмай қўйган эди, нега Берияга нисбатан ҳам шу чорани кўрмади? Берия Сталиннинг уйига кўнгли тусаган пайтда—кечасими, кундузими демай, исталгак маҳалда келаверарди. Берия бу хонадонга Сталиннинг аввалги хотини Надежда Аллилуева тириклигида ҳам келиб-кетиб юрарди. Айнан ўша аёл Берияни ярамас деб эрини биринчи бор огохлантирган. Кизлари Светлана Аллилуева бу ҳақда шундай ёзади:

«Барчамиз бу одамдан бирдай жирканар ва хайикар эдик. Отамнинг ўзи менга айтишича, онам хў ўша замонлардаёқ (29-йилларда) «бизнинг уйга бу одамнинг оёғи тегмасин», деган талаб билан ҳар хил машмашалар кўрсатган экан. Отам буларни менга анча кейин, катта бўлганимда айтган ва кетидан бундай изох берган: «Мен онангдан, нима гап ўзи, далиллар келтир, сен мени ишонтира олмаяпсан, мен ҳеч қанака далил-исбот кўрмаяпман, деб сўраганимда, онанг факат бакирарди: сенга яна қанака исбот кераклигини билмайман-у, лекин мен унинг ярамаслигини кўриб турибман, дерди. Ўшанда мен онангга: «Ундай бўлса, ўзинг йўқол! Бу менинг ўртоғим, яхши чекист, у бизга Гуржистонда Мингрелчиларнинг исёни бўлишини олдиндан кўрсатиб берди, мен унга ишонаман. Менга далил, далиллар керак!» деганман» («Дўстимга йигирма мактуб», 18-бет).

Бора-бора Сталин Берия ҳақидаги фикрини ўзгартиришга мажбур бўлди. Бир гал кизи Светлана Бериянинг уйида меҳмон бўлиб, ўша ерда ётиб қолганида бундай воқеа рўй берди: «...эртасига эрта билан отам сим қоқиб қолди ва мени уят сўзлар билан сўқиб, «хазирок уйга жўна! Мен Берияга ишонмайман!» деб бакириб берди», деб ёзади Аллилуева ва отасининг бу сўзларидан қанчалик хайратга тушганини айтади («Факат бир йил», 327-бет).

Буларни аллақачон Берия кўриб-сезиб юрарди. «Такдири доимий ҳавф остида эканини Берия жуда яхши биларди» (ўша асар, 325-бет),

Бирок, Берия ҳақида фикрини ўзгартириб ҳам Сталин ундан дарров қутула олмади, шунинг учун ташидан сир бой бермай юраверди. Сталин нафакат зимдан иш кўриш-да устаси фаранг, балки юксак маҳоратли найрангбоз ҳам эди. Ички сиёсатда ҳам, ташқи сиёсатда ҳам, Сталин жинойт фаолиятининг биринчи қоидаси бундай эди: у кўз остига олган қурбонининг ишончини аввал қозониб оларди-да, кейин унга туйқусдан, додиратиб қўядиган зарба берарди.

Сталин мўлжалдаги зарбасини никобланиш учун нимадир-янгича бир баҳона ўйлаб

топишга ҳаракат қиларди, лекин сира ўйлаб топа олмасди. Кунсевода бот-бот уюштириб турилган ичкиликбозликлар, улфатчиликлар қандайдир маънода унинг тадбиркорлигига завоётдан бўлиши ҳам мумкин. Бу улфатчиликлар чоғи Сталин соқийликни намойишқорона Берияга топшириб қўярди. Натижада, Кофкоз одатига қўра, соқий Бериями, демак, Сталинга ҳатто унинг уйида ҳам хўжайинлик қила оларди.

Сталин ўзи алданиб қолишини ҳам, бу ҳол галдаги (ва охири) зиёфат чоғи рўй беришини ҳам қутмаган эди.

Сталин ўзининг ҳар бир жинойтини мафкуравий жихатдан асослашни ҳуш қўрарди. Ўнгай бирор қўчирма бор бўлса, Ленинга суянади, унақа қўчирма топилмаса, янги ақида тўқирди. Бундай мафкуравий далил асосида синфлар ва синфий курашлар ҳақидаги дунёқараш ётиши керак. Бирок, Ленин ҳудди Маркс сингари тарихий жараён ва одамларнинг ҳатти-ҳаракатлари факат синфий ҷамиятда синфлар ва синфий курашлар манфаатидан иборат бўлади, деб тушунтирган. Социализм эса синфсиз ҷамият ҳисобланарди. (1936 йили Сталиннинг ўзи шундай деб эълон қилган) ва шунинг учун бу ҷамиятдаги бирон-бир ижтимоий-сиёсий ҳодисани синфий курашга суяниб асослаб бўлмасди. Хўш, унақада ҳар йили 10 милён конслагерларда ўтирган қотилларнинг, қўпоровчиларнинг, зарарқунандачиларнинг СССРда гиж-гиж тўлиб ётганини қандай тушунтириш керак? 13 январдаги (юқорида эслатилган) мақолада Сталин одамларни ўтиргизиб қўядиган содда ҷавобини берди: «СССРда эзувчи синфлар аллақачон янчиб ташланган ва тугатилган, аммо... буржуа қарашларни ва буржуа ахлоқни ўзида ташувчи тирик одамлар, ҳалқимизнинг яширин душманлари сақланиб қолган». Мана шу «тирик одамлар» синфсиз ҷамиятда ўзлари бир синф бўлиб уюшиб олиб, Сталин билан ҳаёт-мамот курашини олиб бормоқдалар.

Сталиннинг бу фикрлари бутун январ ва феврал ойлари «Правда»нинг мафкуравий жавабига асос бўлди.

«Правда» 18 январ сонида Сталиннинг синфлар ва «ҳалқ душманлари» тўғрисида ежовчилик қамонида билдирган фикрларини қўшимча тарзда қелтириб, ўрис вилоятларида шунақа «ҳалқ душманлари»ни, миллий ҷумҳуриятларда эса, «буржуа миллатчилари»ни қош этишга қорлайди.

Ур-сур айна қайнаган дамда—21 январ қуни СССР Олий Совети Хайъатининг «Зарарқунандачи дўхтирларни қош қилиш ишида ҳуқуматга ёрдам қўрсатгани учун дўхтир Лидия Федосеевна Тимашук Ленин ордени билан тақдирлансин», деган Фармони эълон қилинди. Бу энди маҳаллий қакимчи тимашукларга очикдан-очик қакирик—яъни, қакувларни қўпроқ-қўпроқ ёзинлар, сизлар ҳам орден оласизлар, деган гап эди.

22 январ қуни «Правда» МК қотиби Михайловнинг Ленин ўлимнинг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган маърузасини босди. Маърузани қимга топширишни Сталин биларди: Михайлов унинг 13 январдаги мақолада билдирилган фикрларни сўзма-сўз

такрорлабгина колмай, ежовчилик замонида айтган бошка бир канча ўткир мулохазаларини-да кўшимча килган эди.

24 январ куни «Правда» махаллий Советларга сайловлар муносабати билан ўлиб-тирилиб халкни хушёрликка, Ленин—Сталин партияси теварагида бирикишга чорлади.

25 январ куни «Правда» Куйбишевнинг «зараркунандачи дўхтирлар» томонидан захарлаб ўлдирилганининг йиллигини атай бўрттириб нишонлади.

31 январ куни «Правда» «Мехнаткашларни юксак сиёсий хушёрлик рухида тарбиялаш» деган бош маколани босди. Макола «сўнгги йилларда Булгория, Мажаристон (Венгрия), Чехословакия, Полша ва бошка халк-демократик мамлакатларида айгочки ва зараркунандачилар тўдаси устидан бўлиб ўтган судлов ишларига ҳамда СССРга уя қуриб олган ифлос айгочки ва котилларнинг фош этилганига орқа қилиб туриб, бутун мамлакатни «халкимизнинг яширин душманлари»ни қатъий фош этишга чакиради. Рўзнома Украина вазирликларининг раҳбар идораларидаги «ёт унсурлар»ни ва «космополитлар»ни, Литвада литвалик ва жухуд «буржуа миллатчилари»нинг фош этилишига оид мисоллар келтиради.

6 феврал куни «Правда» давлат хавфсизлиги идоралари СССРнинг турли жойларида кўпларни хибсга олгани тўғрисида қатта макола босди. Макола махфий ҳужжатларнинг ўғирланиши (Поскребишев!) тўғрисидаги мисоллар билан тўла эди. Унинг устига, бу ўғирланган ҳужжатлар ҳам нимагадир албатта «душманлар» ва «соткинларининг қўлига тушиб қолаверарди!

11 феврал куни Тимашук «Правда»га хат ёзиб, «совет халқининг душманларини» фош этгани муносабати билан олган «кўплаб табрикнома ва тилгиромлар» учун миннатдорлигини издор этди.

Сталин «дўхтирлар иши»ни мана шу «ўз юртининг ватанпарвари» етказган чақувга асосланиб яратди. Аммо Тимашук факат битта дўхтир-академик Виноградовнинг устидан чаккан эди, холос. Аввалги саҳифаларда эслаганимиздек, Берия бу чақувни Сталинни ҳалол ва содиқ дўхтиридан жудо қилиш ниятида уюштирган бўлиши ҳам мумкин, Келгусида Сталиннинг саломатлигини ёмонлаштириш режасига академик Виноградов айнан шу ҳалоллиги ва содиқлиги туфайли ҳалакит берарди. Берия кейин Сталинга ўз одамини бириктириб қўймоқчи бўлди, лекин қўя олмади — Сталин ҳеч қанака дўхтир-пўхтирни ўзига яқинлаштиради ва уйда бор дори-дармон билан қаноатланиб, ўзига ўзи тиббий хизмат қилиш йўлига ўтиб олди. Албатта, Берия бундай бўлиб чиқишини кўзламаган эди, бироқ унга Сталиннинг тиббий назоратдан холи қолганининг ўзи ҳам етарли эди.

«Правда» рўзномасининг «котиллар»га қарши бошлаган жазаваси айни авжига минган кунлари яна иккита котиллик содир бўлади. У пайтлар бу иккаласини ҳам табиий ўлим

сифатида талкин этишган, лекин энди бизга маълумки, ўликларнинг биттаси Сталинга, иккинчиси Берияга керак бўлган.

17 феврал куни «Известия» рўзномаси Кремл комендатурасининг бошлиги «Сталин хавфсизлигига масъул бўлган генерал Косинкиннинг «бевакт» ўлгани тўғрисида хабар берди. Генерал бу лавозимига тўппадан-тўғри Сталиннинг сокчилигидан кўтарилган эди. Нисбатан ёш, хали бакувват, Сталинга мутаассибларча содик ва мустакил Косинкин Бериянинг кўлидан хар иш келиши мумкинлигини англаб етмади ва шунинг учун ҳам «бевакт» ўлиб кетди. Лекин Сталинга керак бўлган котиллик ҳамма «бу одам жанговар постида ўлди» деб ўйласин, деган максадда анча табиий хатто тантанали равишда ташкил этилди. Гап Лев Мехлис устида боряпти.

Мустабид Сталиннинг тарихий оёкка туришида полицияга боғликлик томондан Ежов билан Берия кандай хизмат кўрсатган бўлса, мафкуравий жихатдан Мехлис ҳам шундай хизмат килган эди. Мехлис МКнинг: «Мен Сталинга Лениннинг ҳамма эски сафдошлари жасадлари устидан ҳокимиятга элтувчи мафкура йўлини тўшаб кўйганман, уни партиянинг улуг дохийси килган ҳам, ҳамма фанларнинг буюк саркори килган ҳам менман!» дея оладиган ягона аъзоси эди. Дарҳақиқат, «Правда»нинг муҳаррири сифатида Мехлис бу максадга эришишда канчалар иш килганини кўриш учун рўзноманинг 20- ва 30-йиллардаги ҳамма сонларини вараклаб чиқиш кифоя. Миннатдор Сталин унинг бу хизматларини ерда колдирмади: Кизил профессура институтининг собик тингловчиси Мехлисни аввал «Правда» рўзномаси бош муҳаррирининг ўринбосари, кейин бош муҳаррири килиб кўйди, «улуг тозалаш»дан кейин эса Сталин уни МКга ва унинг партия ва давлатнинг олий ўринларига кадрлар таксимловчи ташкилий бюросига киритди. Уруш пайти Сталин унга генерал-полковник унвонини бериб (холбуки, хатто Сиёсий бюро аъзоси Хрущёв ҳам бор-йўги гене-раллейтенат эди), ўзининг мудофаа халк комиссарлиги бўйича ўринбосари ва Кизил Армия Бош бошкармасининг бошлиги этиб тайинлади. Урушдан кейин Сталин Мехлисни Давлат назорати вазири ҳамда тагин МК (XIX съездда) аъзоси килиб кўйди. «Сионистлар иши»дан ва янги «зараркунандачи дўхтирлар иши»дан кейин Сталин унинг бир «лекин»ини эслаб колди: Мехлис жухуд эди. Жухуд зотини жинидан баттар ёмон кўрадиган Сталинга бу ёғи хал: у жухудми, демак сионист, модомики сионист экан, демак, сионист дўхтирларга ўзининг эски ракиби ва Кизил Армия Бош сиёсий бошкармасига ўзидан кейин бошлик бўлиб келган Кизил профессура институти бўйича курсдоши бўлмиш А. Шчербаковни ўлдириш тўғрисида топширик берган бўлиши мумкин. Шундай килиб, «зараркунандачи дўхтирлар» хали судни кутиб ўтирганларида, Сталин Мехлисни «муҳим топширик» билан Саратовга юборди. Ўша ерда уни шовкин-суронсиз ва гувоҳларсиз кўлга олишди. Масковдаги Лефортово камокхонасининг касалхонасига ўтказилган Мехлис Сталин талаб этган кўргазмаларни беради ва 1953 йил февралининг 13-куни ўлади.

Мехлисни Кизил майдонга Сиёсий бюронинг кўплаб аъзолари, маршаллар, вазирлар иштирокида тантанали равишда кўмдилар. Аммо маросимда Сталин иштирок этмади. Афтидан, Сталин риёкорликнинг ҳам чегараси бўлиши керак, деган қарорга келган шекилли. Хархолда, у ўша кунлари касал эмас эди, чунки 17 феврал куни Хиндистоннинг элчиси К. Менонни қабул қилган ва узок суҳбатлашган. К. Меноннинг сўзига қараганда, Сталин етмиш уч ёшга кирганига қарамай, кўринишидан ҳали анча тетик, соппа-соғ бўлган. Суҳбат чоғида Сталин ён дафтар саҳифасига бўриларнинг расмини чизган ва нафақат дипломатик суҳбатга, балки нодипломатик суҳбатга ҳам алоқаси бўлмаган фикрларни айтган эди. Ўзи чизган суратларни шарҳлаётгандай, қутурган бўриларни ўлдириб дехқонлар тўғри қилишади, деб қўйган. Албатта, Сталин Сиёсий бюродаги «қутурган бўрилар»ни назарда тутган!

Бу орада «Правда» мамлакатда сиёсий ва рухий муҳитни қиздириш йўлидаги кампанияни давом эттирарди. Рўзноманинг 8, 9, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27 феврал сонларида чиққан мақола ва хабарлар «котиллар»га, «айғокчилар»га, «зарарқунандачилар»га, «халқ душманлари»га ҳамда «буржуа миллатчилари»га бағишланган эди. «Правда»нинг ҳеч қайси сиёсий бош мақоласи «хушёрлик» ва «халқ душманлари» сингари истилоҳларсиз чиқмай қўйди. «Правда» ежовчилик даврининг йўл-йўриқларидан оғишмай, атай ва узлуксиз равишда оммавий жосуслик васвасасини кўзгаб турди.

28 феврал кечаси «Правда»нинг 1 март сони босмадан чиқади. Унда КПСС МКнинг 8 Март аёллар байрами тўғрисидаги қарори босилади. Шу қарорда ҳам «жосуслар», «котиллар», «совет халқининг пинхона душманлари» ҳақида гаплар бор...

Эртаси кундан бошлаб эса галати ва тушунтириб бўлмас ҳодиса рўй беради: «Правда» бирдан «халқ душманлари» ҳақидаги ҳар қанақа гап-сўзни тўхтатади. Боз устига, «халқ душманлари» ҳатто сиёсий мақола ва шарҳларда ҳам тилга олинмай қўяди. «Правда»нинг 2 март сонидаги («Социалистик миллатларнинг гуллаб-яшнаши») ва 3 март сонидаги («Тарғиботни кўтаришнинг энг муҳим, шартлари») бош мақолаларда «буржуа миллатчилари», «халқ душманлари», «жосуслар», «котиллар» ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ!

«Халқ душманлари»га қарши уюштирилган кампания бекор қилинган эди. «Правда» рўзномаси таҳририятида эмас, албатта, балки юқорида бекор қилинган эди. Уни 1953 йил 1 мартдан бошлаб Сталиннинг ўлимини пойлаб турганлар бекор қилган эди. Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганиннинг иборат тўртлик тимсолидаги бу «қоровуллар» 1953 йилнинг 28 февралдан 1 мартга ўтар кечаси давлат тўнтариши қилган ва бу

тўнтаришлари «Сталин касаллиги туфайли ҳокимиятни «вактинча» бошқара олмайди, деган бахона билан пардаланган эди. Тўртлик КПСС МК Хайъатини четлаб ўтиб, ҳокимиятни зудлик билан ўзаро таксимлаб олди. Сталиннинг Сиёсий бюродаги бошқа барча ворисларига эса, улар тўнтаришда иштирок этмаганлари учун, иккинчи даражали ўринлар тегди. Тўртлик «Ҳукумат хабариини чикарди. Унда бундай сўзлар битилган эди: «Марказий Кўмита ва СССР Вазирлар Кенгаши бутун партия ва бутун совет халкимиз сингари ўрток Сталин огир касаллиги туфайли анча муддат раҳбарлик фаолиятида иштирок эта олмаслигини чуқур англайди. Марказий Кўмита, Вазирлар Кенгаши партия ва мамлакатни бошқаришда ўрток Сталиннинг партия ва давлат раҳбарлигидан вақтинча четлашгани билан боглик ҳамма шарт-шароитларни гоят масъулият ила хисобга олади» («Правда», 4.03.53).

Бу паллада Сталиннинг ажали яқинлашиб келарди. Совук нияти ўзига уриб, «тескари даволовчилар» кўлига тушган ва мана энди аста-секинлик билан, аммо муқаррар ўлим сари борар эди... Дарвоқе, биринчи «Ҳукумат хабари»да бошқа ёлгон ҳам бор эди. Унда айтилишича, Сталинга касаллик (мияга кон куйилиши) 2 мартга ўтар кечаси Масковдаги уйида ётганида хуруж қилган. Аслида эса, кейинчалик маълум бўлишича, бу воқеа Масковда эмас, Кунсевода содир бўлган. Агар ҳаммаси табиий кечган ва Сталин шогирдларининг виждонлари тоза бўлса, унда нимага улар устозларининг хақиқий ўлган жойини яширадилар? Нимага МК ва Вазирлар Кенгаши номидан ўз партияларини ва халқларини бу қадар алдайдилар? Жиноят содир бўлган жойда биз йўқ эдик, дейиш учун эмасмикан?

Сталин Масковда ўлмаганини Хрущёвдан биринчи бўлиб Нью-Йорк шахрининг собик ҳокими, уруш пайтида АКШнинг Масковдаги элчиси бўлиб ишлаган Аверёлл Харриман эшитиб билган. Тўртовининг Сталиннинг ўлимини қандай пойлаб туришганини ҳам Хрущёв ўша одамга айтган. Бу ҳақда Харриманнинг ўзи бундай хикоя қилади: «Айрим раҳбар коммунистларни ўлдириш ниятида бир неча дўхтирнинг тил бириктирганликда айбланишига олиб келган «дўхтирларнинг фитнаси» деган иш, афтидан, янги тозалашни бошлаш учун Сталин наридан-бери тўқиган уйдирма шекилли. Айрим хорижлик ўрусияшунослар Сталинни ўзининг теварагидаги одамлар ўлдирган деб шама қилишади ва бу тахминларини, янги оммавий қиргин муносабати билан ўз жони-дан айрилиб қолишдан чўчиб, улар қарияни ўзлари ўлдириб қўя қолишган, деб асослашади. Мен нукул шунга жавоб ахтардим. Яқинда Хрущёв билан узок суҳбатлашганим-да, у Сталин ўлими масаласида ўзининг ривоятини айтиб берди. Кейинрок, илтимосимга биноан, ўша хикояни эълон қилишимга ҳам руҳсат этди.

Сталин сўнгги йилларда ҳар нарсадан шубҳаланаверадиған, зулмкор ва шафқатсиз бўлиб қолди, деди Хрущёв менга. «У ҳеч қимга ишонмасди, биздан ҳам ҳеч қим унга ишонмасди. Анчадан бери ўзи бир ишни эплаймасди, биз қилайлик десак, қўймасди.

Жуда кийналиб кетдик. Бир шанба кечаси у бизни далаховлисига зиёфатга чакирди. Сталиннинг кайфияти яхши эди. Зиёфат хушчакчаклик билан ўтди, кўнгилли ўтириш бўлди. Кейин уй-уйларимизга таркалдик. Якшанба кунлари у одатда бизларга сим кокиб чикар, ул-бул ишни гаплашиб олар эдик, аммо ўша якшанба сим кокмади. Биз ажабландик. Душанба куни ҳам у шахарга тушмади. Душанба куни кечкурун шахсий сокчиларининг бошлиги сим кокиб, Сталин касал, деди. Биз ҳаммамиз — Берия, Маленков, Булганин ва мен зудлик билан унинг далаховлисига жўнадик. Биз борганимизда у хушсиз ётарди. Бир кўл, бир оёғи шол, тилдан колган. Биз унинг ёнида уч кун турдик, лекин хушига кайтмади. Кейин маълум муддатга хуши жойига келди, биз у ётган хонага кирдик. Хамшира унга қошиқда чой ичирди. У бир-бир кўлларимизни сикди, зўр бериб хазиллашмокчи бўлди, соғ кўли билан девордаги расми кўрсатди. Расмда кичкинагина кизалок эчки боласини қошиқда овкатлантираётгани тасвирланган эди. Мана, энди мен ҳам худди шу эчки боласига ўхшаб нотапонман, демокчи бўларди гўё. Сал вақт ўтиб жони узилди. Мен йигладим. Ахир, энг аввало, биз унинг шогирдларимиз ва ундан кўп жихатдан қарздор эдик».

Мен Хрущёвдан, Сталин ўзига ворис танлаганимиди, деб сўрадим. «У ҳеч кимни танлагани йўқ. У абадий яшайман деб ўйларди!» деб чўрт кесди Хрущёв» (Аверем Харриман. 1959).

Бу ҳикоядан биз қуйидаги муҳим маълумотларни билиб оламиз:

1) Сталин Масковда эмас, ўзининг далаховлисида жон берган (кейинчалик биз Аллилуева китобидан ҳам унинг Кунсеводаги далаховлисида вафот қилганини биламиз);

2) Сталиннинг олдида сўнгги марта Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар бўлишган ва улар 1953 йил 28 феввалида кечаси билан Сталиннинг далаховлисида ичкиликхўрлик қилишган;

3) 2 март душанба қунигача сокчилар бу тўртовлонга Сталиннинг касаллиги тўғрисида хабар беради ва булар у ерга бориб, Сталиннинг ўлимини бамайлихотир қутиб, уч кун унинг боши тепасида турадилар:

4) дўхтирлар тўғрисида гап-сўз йўқ.

Бу ривоятни Хрущёв кейин турли одамларга кўп бор қайтарган. Хотираномаларида андак кенгайтирилган. Сталиннинг касал бўлган қуни санаси 28 февралга қўчирилган лекин моҳият ўзгармаган. Фақат, афтидан, қимдир лоакал касалликнинг иккинчи қуни дўхтирлар ҳақида ҳам қистириб ўтиш керак, деб Хрущёвга ақл ўргатган қўринади. Натижада ҳикоя ўзгариб-ўзгариб, ниҳоят, бундай ҳолга келган:

«Сталин 1953 йил феввалида (яъни, 28 феврал қуни. — А. А.) касал бўлди. Маленков, Берия, Булганин ва мен унинг далаховлисида шанба қуни бирга бўлган эдик.

Одатдагидек, зиёфат тонгги соат беш-олтиларгача давом этди. Зиёфат тугаганда Сталин росмана маст бўлган, жуда баланд қайфиятда эди... Зиёфат яхши ўтганидан хурсанд ҳолда ҳаммамиз уй-уйимизга таркалдик... Эртаси якшанба қуни Сталин бизни ҳузурига чақиришига амин эдим, аммо ҳадеганда сим кокавермади. Бирдан телефон жириглаб қолди. Маленков экан: «Хозиргина Сталиннинг далаховлисидан сокчилари

сим кокишди. Улар, Сталинга бир нима бўлган, деб ўйлашяпти, ўша ёкка борсак, яхши бўларди. Берия билан Булганинга айтиб қўйдим. Сен ҳам тезрок йўлга чиксанг девдим...» Тезгина кийиндим-да, Сталиннинг далаховлисига жўнадим... 15 дакикадан кейин мен ўша ерда эдим. Хаммамиз йигилганимиздан сўнг, Сталин ётган хонага кирмасдан олдин, навбатчи офицерларга учрадик. Офицерлар нимага хаммани оёкка тургизишганининг сабабини тушунтиришди: «Ўртоқ Сталин одатда деярли соат 11 ларда кимнидир чакирарди ва чойми, бирор егуликми сўрарди. Бугун шундай килмади», дейишди. Кейин улар гап нимадалигини билиш учун Матрёна Петровнани киритишибди. Матрёна Петровна деганлари жуда эскидан Сталин хизматида ишлаб келаётган кари киз эди, Бировлардан ажралиб турадиган фавкулодда кобилияти йўг-у, аммо халол ва Сталинга содик эди. Шу аёл кайтиб келиб, офицерларга Сталиннинг одатда ўзи ётиб юрадиган катта хонада ерда йикилиб ётганини айтади. Афтидан, Сталин катдан кулаб тушган шекилли. Сокчилар уни ердан кўтариб, кичик хонадаги диванга ёткизишибди. Шуларни эшитганимиздан кейин биз бундай хунук холдалик чогида Сталиннинг олдида киришни нокулай деб топдик ва уй-уйимизга кайтиб кетдик».

Демак:

- 1) 28 феврал куни зиёфатда Сталин билан шу тўртовлон бўлган;
- 2) улар Сталин ёнидан 1 март куни эрталаб кетишган;
- 3) ўша куни окшом чоги Сталин огир касалга чалинган (катдан кулаган, ўзи ўрнидан туролмаган, овкат талаб килмаган, хизматчилар билан гаплашмаган, эхтимол, тилдан колган);
- 4) тўрттовлон касал Сталиннинг хузурига 1 март куни кечкурун чакирилган, аммо улар дўхтир чакириб ўтиришмаган, касални кўришдан ҳам воз кечишган ва уй-уйларига таркалишган.

Хрущёв хикоясини бундай давом эттиради:

«Кеч тунда Маленков иккинчи марта сим кокди: «Сталиннинг сокчилари кўнгирок килишди. Сталиннинг ахволи кандайдир чаток, дейишяпти», деди...

Сталиннинг холидан хабар олчи, деб Матрёна Петровнани тагин киритганимизда, у кайтиб чикиб: «Каттик ухляяпти, аммо уйкуси галатирок», деди. Яхшиси, кетганимиз маъкул, деган карорга келдик. Маленковга Каганович билан Ворошиловни ҳамда дўх-тирларни чакиришни юкладик».

Ва нихоят дўхтирларни ҳам чакиришди! Дўхтирлар Сталинни ечинтиришади ва уни ёругрок бўлган катта хонага кайтариб олиб чикишади. Дўхтирлар бизга «бунака касаллик узокка бормаиди, окибати ўлим билан тугайди, дейишди», деб хикоя килади Хрущёв.

Ким ўзи бу дўхтирлар? Уларни ҳеч ким билмайди. Кейинрок билишимизча, улардан ҳеч кайсисини Светлана Аллилуева ҳам танимайди.

Нафакат Сталиннинг шахсий дўхтири Виноградов, балки бунака шароитларда зудлик билан касал Сталин тепасига етиб келиши лозим бўлганлар ҳам йўк эди: Даволаш бошкармасининг бошлиги Егоров ҳам Виноградов билан бирга камокка тикилган; СССР Согликни саклаш вазири, Сталиннинг сафдош улфати Смирнов эса айна Сталин касал бўлиши арафасида изсиз йўколиб колди, ўрнига тайинланган Третьяковни ҳам ҳеч ким танимасди.

Хрущёвнинг Матрёна Петровнадан Сталин ахволини сўраб-суриштиргач, касални хатто кўргани кирмаганлари ва дўхтир чакирмаганлари тўғрисидаги хикоясидан ке-йин яна «Сталинни оёкка тургизиш учун ҳамма чорани кўрдик», дейиши Сталин устидан хакоратдай бўлиб эшитилади. Дўхтирларни (агар улар хакикатан ҳам дўхтир бўлса) Сталин буткул чорасиз холга тушгандан кейингина чакиришган ва ўшандагина уни ечинтиришган!

Хрущёв яна хикоясини давом эттириб, Сталиннинг ўлимини факат битта одам — Берия истаган эди, дейди. Берия ўлаётган Сталинни очикдан-очик хўрлади, дейди. Аммо-лекин Хрущёвнинг мана бу икрори муҳим:

«Мен бошқаларга караганда Булганин билан очикрок гаплашар эдим. Шунинг учун ундан:

— Сталин ўлса, нима бўлади, биласанми? Берия канака лавозимни мўлжаллаётганини тасаввур қиласанми? — деб сўрадим.

— Канака лавозимни? — деди Булганин.

— У давлат хавфсизлиги вазири бўлмокчи. Агар у шу ўринни эгалласа, ҳаммамизнинг кунимиз битди деявер. Нима бўлганда ҳам биз бунга асло йўл қўймаслигимиз керак.

Булганин фикримга қўшилганини айтди ва бундан буён бу ёғига нима қилишимиз лозимлигини гаплашиб ола бошладик. Маленков билан ўзим гаплашаман, фикримизга қўшилса керак, дедим мен» (344-бет).

Агар Хрущёв гоҳида самимий бўлса, айнаи дамда у икки баробар самимийдир:

Сталиннинг сиёсий меросини бўлиб олиш учун кураш ўлаётган «дохийининг боши устидаёқ бошланган ва биринчи қурбон сифатида Берия кўз остига олинган эди. Шунга карамай, давлат хавфсизлиги вазири лавозими барибир унга насиб этди — бу ўринни у шунчаки эгаллади-қўйди, камига ички ишлар вазири лавозимини ҳам қўшиб олди.

Сталин касалининг бошланган санаси масаласига қайтайлик.

Шундай қилиб, аслида, Сталинга касаллик қачон хуруж қилган—тўртовлон унинг меҳмони бўлган 28 феврал шанба куними ёки улар тарқаб кетгандан кейин — 1 март куними (бу иккала санани ҳам Хрущёв келтирган) ёхуд «Хукумат хабари»да таъкидланиши бўйича, 2 мартга ўтар кечасими?.. «Хабар»да Сталиннинг касал бўлган жойи нотўғри кўрсатилган, куни ҳам ёлгон бўлиши мумкин) ёки Хрущёв Харриманга айтганидек, ўша 2 март куни окшомдами?

Тўрт сана тилга олинди, шунинг учун улардан қай бири рост эканини ишонч билан айтиш қийин. Мен 28 феврални кўрсатишга мойилман, чунки, юқорирокда айтилганидек, 1 мартдаёқ ҳокимият амалда тўртликнинг қўлида эди (бунинг ҳолис далили "Правда"нинг 1—2 март кунлари «халқ душманларига қарши кампанияси тўсатдан тўхтаб қолганидир»). Лекин фитначилар тўнтаришни ҳеч бир қаршиликсиз ва муваффақиятли амалга ошириб олиш учун Сталиннинг ахволини нафакат халқдан, балки айниқса партиядан ва армиядан яширишга катта аҳамият берадилар. Ўзларини айбсиз ва Сталиннинг касаллигига алоқасиз қилиб кўрсатишдан қаттиқ манфаатдор бўлганлари учун фитначилар ўлаётган Сталиннинг тепасига иккинчи ё учинчи куни унинг

фарзандларини ва Сиёсий бюронинг икки аъзосини (Ворошилов билан Кагановични) чорлашади, халкка эса тўртинчи ё бешинчи куни эълон қилишади. Бу палла Сталиннинг ўлими муқаррар бўлиб қолган эди.

Энди Светлана Аллилуеванинг хотираларига мурожаат қилайлик. Унинг таъкидлашича, Сталин Масковда эмас, Кунсеводаги далаховлисида ўлган: Василий Сталин билан иккалаларини ўлаётган оталарининг олдида у буткул хушини йўқотганидан кейин, яъни 2 март кунигина чақиришган. «Қасални биринчи марта кўриб турган бегона дўхтирлар гоётада типирчилаб қолдилар. Бўйни билан гарданига зулук қўйишди, юрак уришини аппаратга солишди, ўпкани рентген қилишди, хамшира тинимсиз қандайдир уқоллар қиларди, дўхтирлардан биттаси қассаллик жараёнини тўхтовсиз ёзиб борарди... Хамма саклаб қолиш мумкин бўлмаган ҳаётни саклаб қолишга овора эди...» («Дўстимга йигирма мактуб», 6—7-бет). Бор дўхтирларнинг орасида Светлана Аллилуевага факат битта аёл дўхтир танишга ўхшаб туюлади. «Мен бирдан мана шу ёш дўхтир аёлни биладиганга ўхшадим. Қаянда кўрган эканман? Биз бир-биримизга бош қимирлатиб қўйдик, лекин гаплашмадик» (7-бет). (Шу дўхтир аёлни эслаб қолиш даркор.)

Сталиннинг хушга қелгандаги қилиқлари тўғрисидаги Аллилуеванинг қузатишлари Хрущёвнинг ёзганидан буткул бошқача, Хрущёв, Сталинга эс-хуш қайтганида, «у бир-бир ҳаммамизнинг қўлимизни сиқиб қўя бошлади...» деб ёзган бўлса, Аллилуева мана бундай ҳикоя қилади: «Талвасаси кўркинчали эди. Шу талваса уни ҳамманинг қўзи ўнгида бўғарди... Бир пайт... у бирдан қўзини очди ва атрофида турганларга бир-бир қараб чиқди. Нигоҳи телбаворми, газабнокми — қандайдир дахшатли эди... Шу нигоҳ дақиканинг бирор улуши ичида ҳаммани айланиб чиқди. Шунда тўсатдан у чап қўлини (қимирлайдиганини) юқорига қўтарди — бу ҳаракати тушунарсиз ва ваҳимали эди, мен ҳалигача тушунмайман, лекин эсимдан ҳам чиқара олмайман: тепада ниманидир кўрсатдим (Хрущёв икки марта такрорлайдики, Сталин эчки боласи билан қизалоқнинг суратига ишора қилди, деб. — А. А.) ёки ҳаммамизга пўписа қилдим... Ҳаракати тушунарсиз, аммо таҳдидли ва қимга ё нимага қаратилгани номаълум эди» (9—10-бет). Шундай экан, Хрущёв тасвирлаганидек, Сталин ўз сафдошлари билан хотиржам видолашмаган. Аксинча, видолашув «газабнок», «таҳдидли» бўлган.

Лекин Хрущёв билан Аллилуеванинг Берия қилиқлари ҳусусидаги қузатишлари асосан бир-бирига мувофиқ келади.

«Факат битта одам ўзини одобсизларча тутди — бу одам Берия эди, — деб ёзади Аллилуева. — У ҳаддан ташқари асабийлашарди... туйғулари тўлиб-тошганидан унинг юзи тез-тез буришиб кетарди. Унинг дили эса шухратпарастлик, раҳмсизлик, айёрлик, ҳокимият, факат ҳокимиятга интилиш туйғулари билан тўла эди...

У кўрпага яқин келиб, отамнинг юзига узок тикиларди: отам гоҳида қўзини очарди, лекин барибир хушсиз эди... Шунда Берия бу хира тортган кўзга еб қўйгудек бўлиб

қарарди... Масала ҳал бўлганда эса, биринчи бўлиб йўлакка отилиб чиқди ва катта хонадаги сукунатни унинг «Хрусталёв! Машинани тайёрла!» деган тантанали, баланд овози бузди. Бу одам маккор сарой аъёнининг ажойиб замонавий кўриниши, шарқона маккорлик, тилғмалик, иккиюзламачиликнинг куйма тимсоли эди. Бундай хислатлар ҳатто отамни ҳам чулғаб олган, шунинг учун уни алдаш умуман қийин бўлган, аммо кўп жихатдан Лаврентий отамга ҳам фириб бериб кетарди... Ундан жуда хайиқишар ва отам ўлаётган пайтда Ўрусияда ҳеч ким шу дахшатли одамчалик ҳокимиятга эга эмаслигини билишар эди. (7—8-бет)».

Бундан келиб чиқадики, Сталиндан кейин ҳокимият амалда Берияга ўтган, модомики ҳозир Сталин ҳушсиз ётар экан, демак, тақдири Бериянинг қўлида эди. Бу масалада Хрущёв ҳам, Аллилуева ҳам бир хил ҳулосага келганлар: Берия Сталиннинг ўлимини истаган, у ўлганида эса, тантана қилган эди. Ана энди биз энг сирли-жумбокли масалага келиб такалдик. Сталинни, ўзи Кремл дўхтирларини айблаганидай, тесқари ташхис (диагноз) қўйиш, акс дорилар бериш усули билан «даволаш»мадимикан? Бизнинг гоят муҳим бир гувоҳимиз бор. У дохий ўлими тепасида турган ва қатъиян, ҳаммага эшиттириб туриб: «Отамни захарлашди, отамни ўлдиришди!» деб айтган генерал-лейтенант Василий Сталин — Сталиннинг ўғлидир.

Светлана Аллилуеванинг китобларидан кўриниб турибдики, қиз ўз отасининг назарияларига ва совет воқелигига аввалдан танқидий муносабатда бўлган, лекин сиёсий масалалар билан жиддий шугуллангани ёки отаси билан сиёсий мавзуда бирон-бир суҳбатлар қилгани тўғрисида у китобларда бирон-бир гап йўқ. Аёл қизи билан сиёсат тўғрисида гаплашишни одобсизлик деб биладиган кофқозликлар анъанасига содиқ Сталин, афтидан, қизи билан ҳам сиёсат тўғрисида суҳбатлашмаган кўринади. Боз устига, қиз отасининг ҳузурида охириги икки-уч йил давомида жуда кам бўлган.

Бу борада ўғилнинг ҳолати бошқача эди. Василий Сталин уруш арафасида ҳарбий учувчилик мактабини тугаллади. Бутун уруш давомида фронтларда бўлди, қирувчи уюмларда ўқиди, дивизияга, корпусга, урушдан кейин Олмониядаги учувчилар қўшини-га қўмондонлик қилди. Кейин Масков ҳарбий округи Ҳарбий ҳаво кучларининг қўмондони этиб тайинланди. Масков атрофида, байрам қуналари эса Қизил майдон тепасида ўтказиладиган барча анъанавий ҳаво намоёишларига у қўмондонлик қиларди. Албатта, йигирма беш-йигирма олти ёшда офицерлар ўз-ўзидан генерал бўлиб қолишмайди, бундан Наполеоннигина истисно қилиш мумкин (шунинг учун ҳам у Наполеон-да!), аммо Василийни ҳам шунақа истисно деб ҳисоблаш керак, чунки у Сталиннинг ўғли эди. Ўша давр маршаллари Бош қўмондоннинг қўнглини овлаш учун унинг олдида қуллук қилиб туришар ва унга кетма-кет унвонлар ва нишонлар ёғдиришар эди. Аммо, Василий ичишни ёқтирарди деб қанча гап-сўз қилишмасин, ҳеч ким унинг уруш чоғи кўрсатган жасорати ва мардлигини рад қилолмасди. Қўрқоклар реактив қирувчи уюмларда хизмат қилишмайди, ахир!

Сталин Сиёсий бюродаги сафдошлари тўғрисида кўнглида пинхон саклаб келган ўйларини қачондир, кимгадир айтган бўлса, буни ўзининг содик ўглига айтган. Ота билан ўгил ўртасидаги муносабатлар Василий лавозимидан олингандан кейин ҳам яхши бўлиб қолаверди. Бу лоакал шунда ҳам кўринадики, отасининг маслахати билан у Бош штаб Академиясига ўқишга киради. Опаси сингари, Василий Сталинни ҳам отанинг тўсатдан касал бўлгани тўғрисида иккинчи ё учинчи куни — Сталин тилдан колгандан кейингина хабардор этишди. Ўлаётган одам бунака ахволда зорланолмайди-да.

Аммо кўнгил сезар экан. Кандайдир бегона куч (балки, шунчаки ички туйғудир) Аллилуевани айна ўша якшанба куни — 1953 йилнинг 1 мартада отага сим қоқишга ундади. «Мен якшанба куни яна бир бор отамнинг ёнига бормокчи бўлган эдим, лекин кўп сим қоқдим, ҳеч тушолмадим» («Дўстимга йигирма мактуб», 195-бет). Туша олмас-ди ҳам! Сталиннинг ҳамма телефонлари Бериянинг кўлида, у алоқа йўлларини тўсиб қўйган эди, лекин Аллилуеванинг бу шаходати тарихий аҳамиятга эгадир. «2 март куни эрта билан эса мени дарсимдан Академиядан — чакириб, Кунсевога боришим лозимлигини айтишди, — деб давом этади Аллилуева. — Укам Василийни ҳам 1953 йил 2 март куни чакиришган. У ҳам катта хонада бир неча соат ўтирди... Хизматчилар уйда роса ичиб олиб, шовкин кўтарди, дўхтирларни сўқди, «отамни ўлдирдилар», «ўлдирияптилар», деб бакира бошлади» (ўша китоб, 195—196-бетлар). Афтидан, Аллилуева укам ичкилик таъсирида кутуряпти, деб ўйлашга мойил кўринади. Бирок, Василий кўмиш куни мутлако хушёр ҳолатда отасининг тобутини Молотов билан ёнма-ён кўтариб бораётиб, яна «отамни ўлдиришди» деб такрорлайди.

«Отамнинг ўлими уни ларзага келтирди, — деб давом этади Аллилуева. — У дахшат ичида колган эди. Отамизни «захарлашган»ига, «ўлдиришган»ига унинг ишончи қомил эди. Отам унинг учун борлик олам эди, бу оламсиз у ўзини тасаввур эта олмасди, энди шу оламнинг қулаётганини кўриб турарди... Мотам кунлари у дахшатли ахвол-да эди ва ўзини ҳам шунга яраша тутарди: ҳаммага маломат қиларди, ҳукуматни, дўхтирларни, қимларни айблаш мумкин бўлса, ҳаммасини лозим даражада даволамаганлари учун айбларди... У ўзини меросхўр шахзода қаби ҳис этарди» (198-бет).

Василии дуч келган одамга отасини ўлдиришгани тўғрисида қайта-қайта гапираверар, дарҳақиқат шундай бўлганлигига ишончи қомил ва бу ишонч асло маст одамнинг босинқирашига ўхшамас эди. У кўп нарсани — фитначилар Сталиннинг «қасалини ташқиллаштиришганини» ҳам, отаси ўзининг устидан тайёрланаётган фитна тўғрисида ўйлаганини ҳам биларди. Отасининг ўлими сирларидан воқиф ёш генерал ҳокимиятни тортиб олаётганларга қарши янги тўнтаришнинг байроқдори ва ҳатто ташқилотчиси бўлиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун уни эркинликда қолдириб бўлмасди.

Аввалига яхшиликчасига кутулмокчи бўлишди. Мудофаа вазири Булганин уни хузурига чакириб, чеккага, харбий округлардан бирига боришни таклиф килди, лекин Василий Масковда қолишни истаб, бу таклифни рад этди. Шунда унинг устидан шикоят уюштиришди-да, хибсга олишди ва эндиликда ўзининг вахшиёна тутуми билан машхур бўлиб кетган Владимир камокхонасига ташлашди. Бу воқеа 1953 йил 28 апрелида — Сталиннинг ўлимига икки ой тўлиб-тўлмай содир бўлди. Ўша ерда етти йил ўтиргач, 1962 йилнинг март ойида, Козонда сургундалик чоғида вафот этди. Опаси уни ичкиликбозликдан ўлди, деб ўйлайди, бироқ, афсуски, дунёда бундан бошқа ҳам яна бир касаллик — сиёсат бор. Василийнинг шу касалликдан ўлгани хақиқатга яқинрок...

Тагин расмий хужжатларга қайтайлик.

КПСС МК ва Вазирлар Кенгаши номидан 1953 йил 4 мартада эълон қилинган «Хукумат баёнотида бундай дейилган: «2 мартга ўтар кечаси Масковдаги ўзининг квартирасида ўрток Сталиннинг миясига қон қуйилди ва мия фаолиятининг муҳим нукталарини қамраб олди. Ўрток Сталин ҳушини йўқотди. Ўнг қўли ва оёғи шол бўлди. Тилдан қолди».

Сталиннинг оғир, ҳалокатли касали тўғрисида факат тўртинчи қўнига эълон қилинмокда эди, ҳолбуки бу касаллик амалда 1 март окшомида ҳуруж қилган (аввалги саҳифаларда келтирганимиз Хрушчёвнинг ҳикоясига қаранг). Сталин касали тўғрисида-ги «Хукумат баёноти»ни фитначилар, афтидан, дўхтирлар билан маслаҳатлашмай тузишган кўринади, акс ҳолда, Сталин аввал ҳушидан кетиб, кейин тилдан қолмаган бўларди.

Сталинни даволаш учун саккиз нафар академик ва профессор дўхтирлардан иборат хайъат тузилади. Комиссияни янги СССР Соғлиқни сақлаш вазири Третьяков билан Кремль даволаш бошқармасининг янги бошлиғи Куперинлар бошқаришади. Баёнотда: «Ўрток Сталин КПСС Марказий Қўмитасининг ҳамда Совет Хукуматининг доимий қузатуви остида даволаняпти», дейилади.

Бу — «зарарқунандалик» истисно қилинади дейилгани эди.

5 ва 6 март қўнлари Сталин касалининг ҳолати тўғрисида бир неча хабар чиқади. Энди бу хабарларни ёзишда сўнги ва энг яхши тиббий дарсликлардан фойдаланилганга ўхшарди. Тушунарсиз, тор тиббий атамаларга тўлалиғи билан улар кишининг аклини шоширади. Сталин касалининг қучаётганидан зоҳирий ташвиш ва уни даволаш учун қўрилган «қескин қоралар», бунинг натижасида баъзан ҳатто бемор ахволининг қисман яхшиланишлари тўғрисидаги гап-сўзлардан Сталин ўлими аллақачон ҳал этиб қўйилгани сезиларди. Масалан, 5 март — Сталиннинг ўлими қўни тузилган ва 6 март қўни эълон қилинган хабарда: «Соат 11 дан 30 дақиқа ўтганда такроран юрак фаолиятининг қескин сусайиши рўй берди, лекин бу тегишли қора-тадбирларни қўриш оқибатида қийинчилик билан бартараф этилди», дейилади. Ва ҳатто «Қийинчалик юрак-томир бузилишлари анча-мунча қамайди, шунга қарамай, умумий аҳвол ҳамон гоят оғирдир», дейилади. Ҳуллас, иш жон чиқишгача боряпти-ю, қескин даво қораларигина Сталинни ўлимдан сақлаб турибди, дейишмокчи бўлишади.

1953 йилнинг 5 мартада Сталин ўлади. Шундан кейин ворислар қўз қўрмаган, қулоқ

эшитмаган иш килишади: Сталин касалига кўйилган диагнознинг ҳамда МК раҳбарлигида кўрилган даво чораларининг тўғрилигини тасдиклаш учун ўша-ўша, Третьяков билан Куперин бошчилигида етти нафар академик ва профессордан иборат буткул янги комиссия тузилади. Комиссиянинг обрўли хулосаси мана бундай: «Жасад ёриб кўрилгандаги натижа И. В. Сталинни даволаган профессор-дўхтирлар кўйган диагнознинг тўғрилигини исботлади. Ёриб текшириш хулосалари мияга кон куйилиши содир бўлган фурсатдан эътиборан И. В. Сталин касалининг тузалмас тус олганини аниқлади. Кўрилган кескин чора-тадбирлар шунинг учун ижобий натижа бера олмас ва халокатни даф эта олмас эди» («Известия», 7.03.53).

Бу хулосани дўхтирлар бермаган, балки Берия билан унинг шериклари ўзларининг айбсизликларини исботлаш учун олдиндан хозирлаб кўйишган эди. Чунки улар билишардики, «Сталинни ўлдиришди» деб Василий Сталиннинг ўзигина эмас, бошқалар ҳам даъво килиб қолишлари мумкин эди. Лекин шунака хулоса керак бўлганининг ўзиёқ уларнинг сирини ошкор килиб турарди.

1953 йилнинг 28 февралидан 1 мартга ўтар кечаси Сталинга қарши уюштирилган сарой тўнтариши кўп жихатдан Павел 1 га қарши уюштирилган сарой тўнтаришини ва унинг 1801 йил 11 мартдан 12 мартга ўтар кечаси ўлдирилиши ходисасини эслатади. Унда золим подшога қарши дворянлар намояндалари исён қилган эди, бунда сталинчи намояндалар «ота ва устозиларига қарши исён қилдилар. Булар шундай қилмаса бўлмас эди, чунки Сталин «ўз болаларини ўлдиришга» қатъий бел болаган эди. Фарқ ҳам шу ерда: дворян фитначилар Ўрусияни мустабиддан озод этиш учун исён кўтарган бўлсалар, сталинчилар ўзларининг бошларини омон сақлаб қолиш учун исён қилган эдилар.

Павелга қарши фитна қилганларнинг кўпи, агар у тахтдан ўз хохиши билан воз кечиши тўғрисидаги ҳужжатга имзо чекса, жонини омон кўйишга (Павелнинг ўғли Александр факат шу шарт билан тўнтаришга розилик берган эди) мойил эдилар: Сталинга қарши фитна қилганларнинг ҳам кўпи, агар у ўзининг ҳамма лавозимларидан воз кечса, эҳтимол, унида омон кўйган бўлардилар. Лекин Бериянинг фикрича, юзага келган вазиятда тирик Сталиндан ўлик Сталин афзал эди. Фикрининг исботига у ўз салафи—Павелга қарши фитнанинг ташкилотчиси, Петербург ҳарбий валийси граф Паленнинг фитна амалга ошириладиган кечада ўз шерикларига айтган гапини келтириши ҳам мумкин. Ўшанда Пален: «Эсингизда бўлсин, жаноблар, тухумни синдирмай туриб қуймок пишириб бўлмайди», деганди.

Хатто Павелдан ва Сталиндан кейин янги давр бошлангани тўғрисидаги баёлотлар ҳам

бир-бирига ўхшайди. Тож табиий равишда ворисга ўтганида, кўхна Ўрусиянинг одатдаги анъанасига кўра, ўгил мамлакатни «унутилмас падари бузрукворимиз» бошлаб берган йўлда бошқариши айтиларди, бироқ 1801 йил мартининг 12-куни чиқарилган мурожаатномасида Александр I мамлакатни мархума малика Екатерина II нинг «дил» ва қонуни бўйича бошқаришини таъкидлади. Бу дегани хурфикрлик қарор топади, мамлакатда муросаи мадора ўрнатилади дегани эди. Сталинга қарши фитначилар эса, унинг ўлиmidан кейинги илк қарорларида Сталин номини тилга олмаслик билан ундан юз ўйрганликларини билдиришди ва мамлакатни ҳозиргина ўлган «ота, устоз ва дохийининг «буюк кўрсатмалари» асосида эмас, балки «жонажон партиямиз ишлаб чиққан сиёсат»га таянган ҳолда бошқаришга ваъда беришди. Айни чоқда ворислар «парокандалик ва саросималарга йўл қўйилмасин деб оғохлантиришди (қўнгилни тинч қилинлар, ҳеч қанақанги дахшат бўлгани йўқ, дейишмоқчи бўлишди). КПСС МК пленуми, СССР Вазирлар, Кенгаши, СССР Олий Кенгаши Хайъатининг 1953 йил 7 март кунини ўтказган қўшма мажлиси Қароридан тегишли парча келтирамиз:

«Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Марказий Қўмитаси, ССР Иттифоқи Вазирлар Кенгаши, СССР Олий Кенгашининг Хайъати партиямиз ва мамлакатимиз учун оғир бўлган ушбу дамларда узлуксиз ва тўғри раҳбарликни таъминлашни партия ва ҳукуматнинг эг қ муҳим вазифаси деб билади... бу эса ўз навбатида... ҳеч қанақанги парокандалик ва саросималикка йўл қўймасликни ва шу тариқа мамлакатимиз ички ишлари бўйича ҳам, халқаро ишлари бўйича ҳам партиямиз ва ҳукуматимиз ишлаб чиққан сиёсатни ҳаётга муваффақиятли татбиқ этишни шубҳасиз таъминлашни талаб этади».

Шундай қилиб, ҳокимият алмашилиши тўғрисидаги бу биринчи ва энг муҳими ҳуқуқий ҳужжатда Сталин ҳақида бир оғиз ҳам сўз йўқ, аммо мамлакатни қачонлардир бизнинг партияҳон «маликамиз» бошқарганларидек бошқаришга ваъда бор эди.

Икки ходисани бир-бирига қиёсладикми, охиригача қиёслайлик: граф Пален Ўрусияни ёш подшо биқинида туриб олиб ўзи бошқаришни қўзлаган эди, лекин Александр I уни истеъфога чиқариб юборди. Сталинни тахтдан қулатаркан, Берия тахтга Маленковни номигагина ўтиргизиб қўйиб, Ўрусияни Сталин Ўрусиясидан Берия Ўрусиясига айлантирмоқчи эди, лекин унга панд беришди ва уни ўзининг «душманнынг тиригидан ўлиги яхши» деган фалсафасига таянган ҳолда нариги дунёга жўнатишди.

ТўНТАРИШ КАНДАЙ АМАЛГА ОШИРИЛДИ?

Агар Сталинга қарши фитна ҳақиқатан бўлгани исбот талаб этилмайдиган ҳол деб ҳисобланса, тўнтаришнинг ўзи қандай амалга ошгани масаласи ҳалигача Қремлнинг энг пинҳон сирларидан бири бўлиб қолмоқда.

XX съезддан, партияга «МКнинг ёпик хати»дан, 1956 йилнинг бошларида матбуотда эълон қилинган Сталинни фoш этувчи бир қатор мақолалардан кейин совет ва чет эл коммунистлари КПСС МКга хат ва талабномаларни ёғдириб ташлашди. «Модомики

Сталин шунака аблах экан, сизлар нима килган эдинглар, ахир Сталин сизларсиз ҳеч ким эмас-ку!» деб ёзишарди улар. «Шахсга сизиниш ва унинг оқибатларини тугатиш тўғрисидаги» 1956 йил 30 июн қарори чиқарилди. Ўшанда МК раҳбарлари орасида Сталинга қарши гуруҳ (тўртлик) бўлганини ва улар қўл қовуштириб ўтиришмаганини биринчи ва охири март таълиқ олди. Шу гуруҳ тимсолида Сталинга қарши қўллар таъкил этилган пайтда: «Партиянинг XX съезди ва МКнинг Сталин ўлимидан кейин бутун сиёсати оқ-қаран шаҳадат бериб турибдики, партия МКси ичида раҳбарларнинг ленинчи бўлаги вужудга келган эди» («Правда», 2.07.56).

Модомики бу «вужудга келган раҳбарларнинг ленинчи бўлаги» орасида Сталин йўқми, демек, «ленинчи бўлак» Сталинга қарши вужудга келган эди. Шундай қилиб, бу «ленинчи бўлак» Сталинга қарши уюшган фитначиларнинг бошқача номи эди, ҳолос. Фитна таъ олиняпти, аммо уни амалга сшириш техникаси сир тутиляпти (Сталин ўлимидан ўн йил ўтгачгина Хрущёв бу сир пардасини қия очди). Ҳозирча биз Гарб матбуотида пайдо бўлган тахминларни қўриб қикайлик.

Биринчи ривоят Иля Эренбургга тегишлидир. Маълумки, Эренбург Кремлнинг ўша давр раҳбарлигининг таъинчи, қўғирчоғи бўлган. Эренбургга шу топширикни берар экан, Кремл МКнинг шахсга сизиниш тўғрисидаги 1956 йил 30 июн қароридан қандай мақсадни қўзлаган бўлса, бунда ҳам шундай мақсадни қўзлаган, яъни, Сталин «қўпоровчи дўхтирлар» ишини бошлаганида МК раҳбарлари қўл қовуштириб ўтиришмаган, деган фикрни ўтқазиб эди. Ўзининг ривоятини Эренбург қаранг қайласуфи ва ёзувчиси Жан Пол Сартрга сўзлаб беради, бу ривоят қаранг матбуотида юз қўғанидан кейин бутун дунё матбуотини ҳам айланиб қикади.

Эренбург ривоятининг қискача маъмуни бундай эди: 1953 йил 1 март қуни КПСС МК Хайъатининг мажлиси бўлади, унда Каганович сўзлайди ва Сталиндан:

- 1) «дўхтирлар иши»ни ҳолис тергов қилиш бўйича махсус комиссия тузишни;
- 2) барча жуҳудларни СССРнинг чекка қисмига қўчириш тўғрисида Сталин берган бўйруқни бекор қилишни талаб этади. Кагановични эски Сиёсий бюронинг Бериядан бошқа (?) ҳамма аъзолари қўллаиди. Бу қайриодатий ва қисли қўрилмаган қадилликдан Сталин олдиндан тайёрланган фитнанинг исини сезади. Ўзини тутта олмай қолган Сталин нафакат шалақ сўзлар билан сўқина бошлайди, балки исёнчилардан шафқатсиз равишда ўч олишини айтиб, уларга дўқ уради. Сиёсий бюро номидан Каганович қўйган қатъий талабга шунақа муносабат бўлишини фитначилар олдиндан ҳисобга олиб қўйган эдилар. Улар яна шуни ҳам қилишардики, агар Сталинга қўйиб берилса, биронталари Кремлдан эмин-эркин қикмайдилар. Шунинг учун улар қалигиндай муносабатга мос оғохлантирувчи қорани қўллайдилар ва Микоян қутурган Сталинга: «Агар қарим соатдан кейин биз бу қинодан соғ-омон қикмасак, армия Кремлни ишқол қилади!» деб баёнот беради. Бундай баёнотдан кейин Берия ҳам Сталиндан ўзини олиб қочади. Айниқса, Бериянинг сотқинлиғи Сталинни бутқул адойи таом қилади. Каганович бўлса, ўзининг КПСС МК Хайъати аъзолиғи қилетини йиртиб, майда-майда қилиб Сталиннинг юзига отади. Сталин Кремл соқчиларини қакирмоқчи бўлади, аммо улгурмайди: уни оғир дард

тутади ва хушидан кетиб, йикилади. 2 март куни эрталаб соат олтидагина унинг ёнига дўхтирни кўйишади (бу ривоят батафсил 1956 йил 1 сентябрда «Дие Велт» деган немис рўзномасида чоп этилган).

Эренбургнинг бу «ўки» билан Сталиндан кейинги МК бир йўла уч куённи уришни кўзлаган эди: биринчидан, Сталин совет жухудлари учун ўртокликнинг янги турини вужудга келтирмокчи бўлганида биз томошабин бўлиб ўтирмаганмиз; иккинчидан, Сталиннинг ўлимида бизнинг ҳам хиссамиз бор; учинчидан, Берия хар доимгидек Сталин билан бирга эди, армия биз тарафда турганини билганидан кейингина сафимизга кўшилди...

Эътибор килинг, Хрущёвнинг хали келажакда айтилажак хикоясидаги сингари Эренбург ривоятида ҳам дўхтирлар Сталиннинг қошига халокатли зарба етганининг иккинчи қунигина киритилади.

Орадан бир йил ўтиб—1957 йили Кремлнинг уюштируви билан КПСС МК Хайъатининг собик аъзоси, КПСС МКнинг собик қотиби, кейинчалик эса СССРнинг Нидерландиядаги элчиси бўлмиш Пономаренко чет элда яна бир ривоятни таркатади. Гарчи Пономаренко мохиятан Эренбургнинг хикоятини тасдиқлаган бўлса-да, у расмий шахс ва МК аъзоси бўлгани учун унинг ривоятини дунё матбуоти буюк янгиликдай илиб кетади.

Пономаренконинг ривояти бўйича: Сталин 1953 йил февралнинг охирида МК Хайъатининг мажлисини чакириб, у ерда «зарарқунандачи дўхтирлар» партиянинг кўзга кўринган арбобларини қандай ўлдирганлари ва бундан кейин ҳам шу ишни қандай давом эттирмокчи бўлганлари тўғрисидаги кўргазмаларини кўрсатади. Айтиш чокда, жухуд уруги борки, ҳаммасини Ўрта Осиёга кўчириш тўғрисидаги ёрлик лойиҳасини МК Хайъатининг тасдиғига ҳавола этади. Шунда Каганович билан Молотов сўз олиб, бунақа кўчириш ташки дунёга халокатли таъсир этишини айтадилар. Сталин қаҳр-газабга тўлади ва лойиҳасига қўнмасликка журъат этган ҳаммани чапарастасига сўка бошлайди. Каганович яна бир марта сўзга чиқади, бу сафар кескин ва мурасасиз тарзда гапиради, партбилетини (МК Хайъатининг аъзолик билетини — А. А.) намойишқорона йиртиб, Сталин олдида устолга иргитади. Сўзини: «Сталин мамлакатни иснодга қолдирыпти!» деб тугатади. Каганович билан Молотовни бошқалар ҳам қўллайдилар, газаби тўлиб-тошган Сталин шунда бирдан хушсиз йикилади—юррак фаолияти кескин сусаяди. Берия буни кўриб гоят хурсанд бўлади ва: «Мустабид ўлди, энди биз эркинмиз!» деб бакира бошлайди. Лекин Сталин бирдан кўзини очганида, гўё тиз чўкиб, Сталиндан кечиримлар сўрашга тушади. (Берия билан боглик бу сийка сахна кўп совет ёлгонномаларида қайта-қайта келтирилган.)

Пономаренконинг ривоятини ёзган муаллиф шундай савол қўяди: «Сталинга ўз ажали билан ўлишга рухсат берилган эдими ёки миш-мишларда тиришиб уктирилаётганидек, унга қарши ворисларнинг фитнаси уюштирилганмиди?»

Эренбургнинг сўзига қараганда, Сиёсий бюро аъзолари уни ўлдириш мақсадида фитна уюштирганларига Сталиннинг ишончи қомил бўлган. Фақат, Сталин тасаввурдаги фитначилар билан хақиқийларини айириб ололмагани жуда галати ва келгусида рўй

беражак ходисалар назаридан караганда тушунтириб бўлмайдиган бир ҳолдир. Эренбургники деб тақдим этиладиган ривоятда яна мана шундай дейилади: «XIX съезддан кейин аниқ бўлдики, Сталин восвос касалига мубтало бўлган... У энг катта конли тозалаш ўтказишга тайёрланаётган, XIX съезд МКсини буткул кириб юбор-мокчи бўлган эди. Ўзаро суҳбатлар чоғи у Ворошилов, Каганович, Микоянлар ўзини ўлдирмокчи бўлаётганларини айтарди».

Сталиннинг бу гумонлари ва фикрлари унинг кундалик юриш-туриши ва ўз сафдошларига жуда мос келади. Юкорида айтганимиздек, Сталин уларнинг ҳаммасини очикдан-очик хоинликда айблаган.

Сталин ўлими масаласи КПССнинг XXII съездидан кейин тагин кўзгалди. Хаммани «шунча жинойт содир қилган мустабид (съездда бу ҳақда нафакат Хрущёв, балки МК Хайъатининг барча янги аъзолари ҳам гапиришди) нахотки ўзининг ажали билан ўлган бўлса», деган савол кизиктирарди. Сталиннинг вахшиёна жинойтлари маълум бўлгани сари, афтидан, партиянинг ҳамияти кўзгаган шекилли, газаби тугёнга келиб, нимага бу аблахни ўлдириб ташлашмаган-а, дейдиган даражага етган.

1963 йили Хрущёв, Сталин нимага ўн йил илгари ўлмади деб одамлар газабланишаяпти, дея очикчасига гап бошладида: «Улар ҳақ», деб қўйди.

Сталин ўлимидан ўн йил ўтиб, XXII съезддан буён икки йил давом этган сталинчиликка қарши кизгин ташвиқотдан кейин Хрущёв биринчи бор Сталин ўлимнинг айрим тафсилотларини очишга журъат этди. Бу ишни у Полша компартияси намояндалари ҳузурида қилди. Тингловчилар доираси кенгмиди ёки бу ҳам Хрущёвнинг режаси бўйича уюштирилганми, ҳарҳолда, у айтган айрим янги далиллар Фарангистоннинг мажалласи саҳифаларига ҳам тушди, у ердан айрим изохлар билан бирга немис мажалласи қўчириб босди. «Шпигел» ўз таҳлилини: «Бир қатор далиллар шуни кўрсатиб турибдики, Сталин, бир вақтлар расмий хабарлар бизни ишонтирмокчи бўлганидек, ўз ажали билан ўлмаган. Асло!» деган фикр ила бошлаган.

Хрущёвнинг бу ривояти воқеаларни мана бундай тасвирлайди: Сталин ўзининг Кремлдаги квартирасида эмас, балки граф Орловнинг собик мулки (Кунсеводаги далаховли)да ўлади. Ташки дунёдан буткул ажратилган Сталин бу ерда «ўз кўркувининг асири» бўлиб қолган эди. 2 мартга ўтар кечаси Сталин сокчиларининг чакируви билан Хрущёв, Маленков, Берия ва Молотовлар (биз биламизки, улар орасида Молотов бўлмаган, Булганин бўлган —А.А.) далаховлига етиб келишади. Сокчилар анчадан буён Сталиндан дарак йўқлигини айтишади. Сталин хоҳишига қараб ўрта хонадан бирида яшагани, уларнинг ички тузилмаси мураккаб бўлгани учун сокчилар ичкарида нима гаплигини билишга олмайди. Эшикни факат Сталиннинг ўзи махсус симкувватли мослама ёрдамида очиши мумкин эди. Сталин айнан қайси хонада эканини сокчилар билмагани учун бирма-бир ҳамма эшикни бузишга тўғри келади. Сталинни иккинчи хонадан

топишади. У генералисимус кийимида, тирикликдан нишона бермай, ерда ётган экан. Биринчи бўлиб Берия овоз чикаради: «Золим ўлибди, ўлибди, ўлибди!» деб хурсанд бакира бошлайди. Шу вақт Сталин кўзларини катта-катта очиб қолади. Тирик экан хали. Маленков, Хрущёв ва Молотов учалалари хонадан чиқишади. Ёнида доим захар олиб юрадиган Берия ўзининг мустабид ҳокими билан хонада ёлғиз қолади. Орадан беш соат ўтгачгина (гўё йўлларнинг каттик музлаганлиги туфайли) дўхтир чақиришади...

Хрущёвнинг, полшаликларнинг, фаранг мажалласининг ривояти мана шунака. Бир нарсани алоҳида эътиборга олиш керакки, бирмунча илгари (1963 йилнинг 8 мартда) Хрущёв совет зиёлилари вакиллари қабул қилиб, ўша ерда Бериянинг Сталин ўлимидан нафакат хурсандчилигини яширмоганини, балки унинг ажалидан бурун ўлишидан манфаатдор бўлганини тўппа-тўғричасига билдирди. Савол тугилади: агар Сталин ўлимидан битта Берия манфаатдор бўлган бўлса, уни ожиз, огир бемор ёнида ёлғиз, бунинг устига, кўлида захари билан қолдиришдан булар қандай манфаат кўзлашган?..

Биз бу икки бобда Сталиннинг сўнги кунларини баён қиладиган ,беш хил талқини — Эренбургнинг (1956), Пономаренконинг (1957), Харриманнинг (1959), мажалласининг (1963) ҳамда Хрущёвнинг (1970) ривоятларини кўриб чиқдик. Булардан ташқари яна битта — олтинчи хил талқин ҳам мавжудки, уни оқланган эски болшовойлар айтиб юришади. Бу талқинни гоёт мураккаб вазиятларда олишга эришганим учун бу ҳақда ёзишга хали эрта...

Тириклигида оқланган эски болшовойларнинг кўплари Сталин жиноятларини текширувчи комиссиялар ишида анча фаол иштирок этишган (улардан айримларини камина Масков ва Кофкоздаги ҳаётим давомида шахсан танир эдим). Сталиннинг қандай шарт-шароитда ўлгани биринчи навбатда шу болшовойларни қизиқтирарди.

Албатта, эски болшовойларнинг талқинлари ҳам Хрущёв талқини таъсирида юзага келган бўлиши мумкин, чунки Хрущёв улар олдида ўзини маънавий жихатдан оқлаб олишни истаган, шунинг учун ҳам унинг ҳикояларида Сталинни даф қилиш ташаббусқори сифатида Хрущёвнинг ўзи намоён бўлади, Берияга эса «қора иш» топширилгани айтилади. Бирок, Сталин ўлими тафсилотларини таҳлил қилиш чоғимда мен бу эски болшовойларнинг талқинидан фойдаланмадим, фақат «дўхтирлар ишига тегишли қисмидангина фойдаландим. Нимага? Бунинг иккита сабаби бор: биринчидан, унинг тўғри-нотўғрилигини чет элда туриб аниқлашнинг иложи йўқ; иккинчидан, эски болшовойларнинг ҳикояларининг айрим ўринларида хрущёвча тарғиботнинг излари кўриниб турибди. Шунга қарамай, у ҳикояларда ҳам ҳақиқатга яқин саҳналар бор.

Бу талкин бўйича ҳам 28 феврал — 1 март воқеалари Хрущёв хикоя килганидек тарзда кечади: тўртлик аъзолари Сталиннинг хузурига келишади, биргаликда тинч ва шод-хуррамлик билан кечки овқатни ейишади, бироқ, бу учрашув аслр Сталиннинг ташаббуси билан эмас — балки Маленковнинг таклифи билан уюштирилган эди. Бахона — Вазирлар Кенгашининг 2 март, душанба куни бўладиган мажлисида кўрилажак масалалар бўйича Сталиннинг кўрсатмалари керак. Бундан бир ҳафта олдин Сталин МК Хайъатининг Бюросини «зараркунандачи дўхтирлар» устидан суд мартнинг ўртала-рида бўлажаги тўгрисида хабардор этган ва уларга СССР Бош прокурори имзо чеккан «Айблов хулосалари»нинг нусхасини топширган эди. Бу ҳужжат, шунингдек, Бериянинг малаи бўлмиш бош прокурор Сафоновнинг Сталин билан суҳбат ҳақидаги шарҳлари дохийнинг асл ниятларини узил-кесил фош қилиб қўяди. Ҳужжатга қараганда, америк-ликлар уруш пайтлари нафакат Кремлнинг Даволаш бошқармасида, ҳатто МК (Лозовский) ва Давлат Хавфсизлиги вазирлиги (Абакумов) ичида ҳам айғокчилик тармоқларини очиқ олган бўлиб чиқарди. Инглизлар ҳудди шу ишни урушгачаёқ қилиб қўйишган, уруш чоғи эса МК аъзолари Кузнецов, Попков, Родионовларни ҳам ёллаб, ўзларининг айғокчилик тармоқларини янада кенгайтиришганмиш. Армия хусусида Василевский, Говоров, Штеменко, ва Коневларни захарлаш мўлжаллангани тўгрисидаги хабардан бўлак ҳеч гап йўқ эди. Лекин шу қиска сатрлар остида ҳам гўё Жуков, Воронов, Юмашев, Богданов сингари аламзадаларгина уларни захарлашдан манфаатдордир, деган тағмаёно чиқиб турарди. Жданов билан Шчербакбвни ўлдиришдан қим манфаатдср бўлган, деган масала очик қолган эди. Лекин ҳаммалари билишардики, Берия билан Маленковнинг улар билан муносабатлари ҳеч қачон яхши бўлмаган ва агар Сталин чиндан ҳам Ждановни ўлдирган бўлса, буни у ҳудди Кировни Ягоданинг қўли билан ўлдирганидек, Бериянинг қўли билан амалга оширган.

Хуллас, иш дўхтирлар суди билан чекланмаслиги, балки ҳудди 1937 йилдагидек, Сиёсий бюронинг кўп аъзоларининг ҳам боши кетиши маълум бўлади. Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар бу ҳужжатни синчиклаб ўрганиб чиққанларидан кейин, Хрущёвнинг таклифи билан, ахволни ҳам бўлиб муҳокама қилиб олишга келишадилар. Учрашув Масков яқинидаги ўрмонда ов бахонаси билан уюштирилади,

Сталиннинг саломатлиги ёмонлашгани туфайли партия ва ҳукуматнинг қундалиқ ишларида иштирок этолмаяпти, шунинг учун ҳамма лавозимларидан истеъфо бериши керак, дея талаб қўйишга қарор қилишади. Лекин, Сталин вақтдан ютиш учун ҳар қандай ҳужжатга имзо чекавериши, кейин эса уларни биттама-битта йўқ қилиб юбориши мумкин-ку. Нима қилмоқ керак? Шунда Хрущёв Берияга гўё: «Лаврентий Павлович! Бунақа ишларга ўзинг устасан, биз ҳеч балони тушунмаймиз. Айтчи, нима қилсак Сталин яшайверади-ю, лекин партия ва давлат ишларига аралашмайдиган бўлади?» деган эмиш.

Берия ишорани тушунади ва гапни айлантириб ўтирмасдан: «Қафасдаги Сталин эркинликдагисидан баттар ҳавфлидир», деб жавоб қилади. Агар Сталиндан узил-кесил воз кечилмаса, ўлимидан кейин ҳам у яна анчагина ишларга аралашавериши мумкин эди-да. Аммо Берия бирор аниқ йўл таклиф этмади.

Шунда Маленков Сталиннинг истеъфо тўғрисидаги аризасини радио ва телевидениеда ўқишга мажбур этиб, ундан кейин Соловетский оролига олиб бориб қўйиб, бутун дунёдан узиш керак, деб таклиф қилади.

Лекин Берия бу таклифни рад этади, у ва унинг чекистлари факат мархум Сталиннинг кафиллигини олишларини айтади. Хрущёв ҳам Бериянинг огзидан айнан шуни эшитишни истаган эди. Берия бу таклифни чин дилдан айтади, ахир ўзининг ҳам жони кил устида турган эди-да. Маленков Берия билан Хрущёвга бир оз иккиланиб қўшилади.

Бир неча кундан кейин Берия ўзининг далаховлисига Маленков, Хрущёв, Булганинни таклиф этиб, майда-чуйдаларига хисобга олиниб ишлаб чиқилган икки хил — «кичик» ва «макбул» режаларни уларга баён қилади.

«Кичик режа» четдан куч аралаштирмасдан Сталиннинг истеъфога чиқишини назарда тутарди. Бу режа бўйича, Кунсеводаги далаховлида навбатдаги кечки зиёфатлардан бирида Сталинга шундай бир дард хуруж қилсинки, у ўша захоти ўлмасин-у, лекин соғайиб ҳам кетмасин ва гувоҳлар олдида, ўзининг фарзандлари ва дўхтирлар хузурида ўлсин.

«Макбул режа»да Сталин ухлаб ётганида (демак, кундуз куни) унинг далаховлисини портлатиш назарда тутилган. Озик-овкат никоби остида портловчи модда олим кириб, нафакат Сталин яшайдиган иморатни, балки биратўла гувоҳларни ҳам йўқ қилиш! учун атрофдаги бошка биноларнида портлатиш лозим эди.

«Кичик режа»нинг муваффақияти учун тўрттовлон жавоб бериши керак бўлади, «макбул режа»нинг муваффақиятини таъминлашни Берия ўз зиммасига олади. Хар иккала режада эҳтиёт чоралари ҳам қўриб қўйилган эди: Сталиннинг ашаддий тарафдорларини, айникса, алока ва ахборотни бошқарувчиларни (Алока вазирлиги, радио ва телевидение, ТАСС, «Правда» ва «Известия» рўзномалари тахририятларини), шунингдек, Мудосфаа, Давлат хавфсизлиги, Ички ишлар вазирликларидан ва Кремл комендатурасидан кўзга қўринган раҳбарларни қандай қилиб бўлса ҳам Масковдан кетказиш лозим. Айни чокда, тўрттовлоннинг ишончли тарафдорларини (Жуков ва бошкаларни) Масковга чақириш керак. Сталин далаховлисининг, Кремлдаги квартирасининг ва хизмат хоналарининг барча алока воситалари белгиланган соатда умумий ва махсус ҳукумат симларидан узилади. Хамма машиналар, далаховлилар, сокчи ва хизматчилар белгиланган вақтдан эътиборан «мусодара» қилинади. Далаховлига элтувчи ва дала-ховлидан қайтувчи хамма йўллар тўрттовлондан бошка хамма учун, шу жумладан, МК Хайъатининг барча аъзолари учун ҳам така-так ёпилади.

Тўртлик аъзоларининг вазифалари аниқ тақсимланган эди: Берия режанинг «амалий қисми»га, Маленков партия ва давлат аппаратини жалб этиш ишига, Хрущёв пойтахтга ва алока воситаларига, Булганин харбийлар устидан назоратга жавоб берарди. Белгиланган вақт кириши билан тўртлик Сталинни «огир касал» деб эълон қилиши ва у

«буткул согайиб кетгунигача» хокимиятни ўз кўлига олиши лозим эди...

Бу ривоятдаги энг кўзга ташланадиган хол фитначиларнинг иккала режани ҳам бирданига тасдиклаганларидир. Ишни «кичик режа»дан бошлашга қарор қилишди, аммо мабодо ҳаракат барбод бўладиган бўлиб қолса, ўша заҳоти иккинчи режани ишга солиш мўлжалланган эди. Фитна бўлгандан кейин, буткул муваффақиятга эришиш кафолати билан бўлсин-да. Ахир, ўрток Сталиннинг ўзи шунга ўргатган («душманга беҳато зарба бериш керак»)!

Тўртликнинг Сталин билан 1953 йил 28 феввали окшомида унинг Кунсеводаги далаховлисидаги учрашуви мана шунака тайёргарликдан кейин бўлган эди. Иш тўгрисида гаплашиб ва тўйиб ичиб олишгач, Маленков, Хрушчёв ва Булганинлар хар қачонгидан эрта жўнаб кетишади, аммо уйга эмас, Кремлга йўл олишади. Илгарилари кўп бўлганидек, Берия ўзининг айрим тадбирларини Сталин билан келишиб олиш бахонасида шу ерда қолади. Мана шу жойда янги одам: бир талкин бўйича, эр киши — Бериянинг мулозими (адютанти), бошка талкин бўйича, аёл киши — унинг хизматчиси пайдо бўлади. Берия Сталинга Хрушчёвнинг «дўхтирлар иши»га алоқадорлигини исботлайдиган дахшатли далилларни кўлга киритганини айтиб, ўзининг ходимасини ичкарига чорлайди. Аёлнинг кўлида хужжатлар тўла папка бўлади. Берия бу папкани Сталин олдиға кўйр-кўймас халиги аёл Сталиннинг юзига тез бугланиб кетувчи аллакандай суюкликни (эфир бўлиши ҳам мумкин) сепиб юборади. Сталин ўша захоти хушини йўкотади ва аёл унга бир неча бор укол килиб, секин таъсир этадиган захар юборади. Кейин Сталинни «даволаш» чогида худди шу аёл (яъни дўхтир сифатида) аввалгича микдорда укол юбориб туради. Мақсад — Сталин тез ўлиб қолмасин, балки аста-секинлик билан ва гўё табиий ўлим билан ўлсин.

Эски болшовойларнинг хикояси мана шунака. Буни эшитганда, бемор Сталин бошидаги куймаланиб юрган сирли аёл дўхтир тўгрисидаги Аллилуева ёзган гаплар ўз-ўзидан ёдга келади: «ёш дўхтирлар довдираб теваракка термулишади... Бирдан анави ёш аёл дўхтирни таниб колдим. Каерда кўрган эканман? Бир-биримизга бош кимирлатиб кўйдик, лекин гаплашмадик» («Дўстимга йигирма мактуб», 7-бет).

Менимча, Бериянинг ишларида бу аёлнинг хизмати нечоғли экани аникланса, кўп нарса ойдинлашар эди. Ажаб, Сталин ўлимигача Аллилуева уни каерда кўрган экан? Сталин ўлимидан кейин ҳам кўрганмикан?

Мазкур талкинлар муносабати билан Александр Солженитсиннинг бир фикрини ҳам келтирсак яхши бўлади: «Сталин ўлими арафасида Бериянинг тахдидли важохатда бўлганига тахминлар бор, Сталин шу одамнинг кўли билан йўкотилган бўлиши ҳам мумкин», деб ёзади А. Солженитсин («Камокхоналар салтанати», 1 жилд, 166-бет).

Сталинчи МК Хайъатининг икки аъзosi ва бир совет ёзувчиси хикоя килган барча талкинларда укта фикр ажабланарли тарзда бир хилдир:

1) Сталиннинг ўлимини Сиёсий бюродан факат тўрт киши—Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганин коровуллаб туришади:

2) Сталиннинг ёнига дўхтирлар иккинчи кунигина чакирилади.

3) Сталиннинг ўлимидан шахсан Берия манфаатдор. Булардан куйидаги икки мантикий хулоса чикиб келади:

атайлаб дўхтир чакирмай туради, ўлишига аник ишонч хосил килгунча кутади.

2 Дўхтир чакириш ёлғиз Бериянинг ҳукмида экан (хизмат вазифаси тақозосига кўра ҳам шундай бўлиши лозим), у, афтидан, ўзининг хоши-иродасини бажарадиганларни—Сталиннинг ўлишига ёрдам берувчиларни чакирган бўлса керак.

Вазиятдан маълум бўляптики, Кремл Даволаш бошкармасига бу дўхтирларнинг сира ҳам алоқалари йўқ. Хархолда Аллилуева улардан биронтасини танимайди, Хрущёв бўлса, факат профессор Лукомскийни таниганини айтади. Сталинни чакирилган дўхтирларнинг ҳаммаси ҳам текширгани йўқ. Улар кўшни хонада ўтиришган ва, Аллилуеванинг ёзишича, Сталинни қандай даволаш тўғрисида «мажлис қилишган». Дарднинг тадрижи ва унинг кўриниб турган белгилари тўғрисидаги маълумотларни ҳам Бериядан бўлак ҳеч қим танимайдиган дўхтир берган.

Сталин дардининг сабаблари тўғрисидаги тахмин ҳам икки хил бўлиши мумкин: Сталинга дард «зарарқунандачи дўхтирлар» масаласида қатъий талаб қўйганларида ва харбий қучларни ишга солиш билан пўписа қилганларида ҳуруж қилган, ёки Берия Сталинни секин таъсир этувчи захар билан захарлаган.

Демак, Сталиннинг ўлими—Сиёсий бюродан етган зарбаданми ё Берия берган захарданми, деган савол қўндаланг бўляпти.

Ўзига суикасд бўлиши мумкинлигини Сталин ичдан ҳис этарди, лекин у айнан захарланишдан кўрқарди. Сталинга қолса, Сиёсий бюро аъзоларининг ҳаммаси захар бериши мумкин. Бу борада Хрущёв жуда қулғили воқеаларни айтиб берган: Сталин сафдошлари билан зиёфатда ўтирса, дастурхондаги ноз-неъматлардан аввал ўзи емас экан, бирор баҳона топиб шерикларини нарсалардан бир-бир тотиб кўришга мажбур қиларкан-да, шундан кейингина ўзи еб-ича бошлар экан. Факат Бериягина овқатни еб кўришдан қутулган эди, чунки у факат кўкат ер, кўкатларни эса ёнида олиб юрарди, дерди Хрущёв.

Хрущёвнинг Берияни истисно қилиб кўрсатишига унча ишониб бўлмайди. Нега деганда, Хрущёвнинг аввалги ҳикоясидан бизга маълумки, Бериянинг қўлидан хар қандай ифлослик қилишини Сталин биларди. Хрущёв, афтидан, Берия Сталиннинг ўзини ҳам қандай алдаб қетиши мумкинлигини кўрсатиш учун уни истисно этиб тасвирлаганга ўхшайди.

Сталин ҳаммадан ҳам захарланишдан кўркишни у кўрган эҳтиёт чоралардан ҳам билса бўлади. Нафакат озик-овқат билан бирга, балки хаводан ҳам захар қириб қолмаслиги учун далаховли ниятда пухталик билан кўрикланади. Кизи С. Аллилуеванинг ёзишича: «Унинг дастурхонига қалиқ маҳсус ҳазиналардан, қирғовул ва қўзичоқлар маҳсус парваришхоналардан қелтириларди, гуржи майи ҳам маҳсус тайёрланарди, мевалар жанубдан учоқлар (самолётларда) етқазиб қелинади. Буларнинг ҳаммасини дастурхонга мунтазам тортиб туриш учун давлат ҳисобидан қанча маблағ қетишини, неча

улов (транспорт) овора бўлишини у билмасди. Баъзи махсус дўхтирлар унинг дастурхонига кўйилажак барча емишни кимёвий текширувдан ўтказиб туриш учунгина мавжуд эди. Хар бир тўграм нон, хар бир бўлак гўшт ёки хар дона мева жавобгар «захаршуноожинг имзосию мухри ила мустахкамланган («Захарли модда топилмади») махсус «акт» билан кўшиб бериларди. Баъзида Дияков деган дўхтир бизнинг Масковдаги уйимизда ўзининг шиша идишларм билан пайдо бўлиб, «хаводан хам намуна оларди». («Факат бир йил». 335-336-бетлар).

Албатта, агар Бериянинг ўзи Сталинни захарлашни истаб колса, бунака эҳтиёт чоралари хам бир пул бўлиб коларди, чунки Поскребишевнинг «ички кабинети» тор-мор этилган, генерал Власик хам, Сталиннинг барча дўхтирлари хам йўкотилган эди. Ўшандан бу ёғига Сталин Бериянинг илтифоти туфайлигина яшаб келди.

«Сталин масаласи» Берия учун аллақачон хал бўлган, унга энди мухими — молотовчиларнинг дўстона хайрихохлигини козониш хамда тўртлик аъзоларининг фаол кўлловларига эришиш эди. Берия Сталиндан аламзада одамларни атрофига усталик билан йига олишини Хрущёв хам инкор этмайди: «Бериянинг Сталин билан муносабатлари сал огирлашган одамларни осонгина ёллаб олиш одати бор эди,— деб ёзади Хрущёв.— У ўшанда бунака одамлардан ўзининг шахсий саргузаштларида фойдаланарди».

Сталинга карши тўнтаришнинг тадрижи ва натижаси «аламзадаларни ёллаш» усулининг зўр ютугини кўрсатиб турибди. Хал килувчи дакикаларда Сталиннинг олдида на содик ўгли Василий ва на шахсий дўхтири Виноградов — ҳеч ким бўлмай колди. Сталиннинг ўлимини Берия ва унинг доимий учала шериги Маленков, Хрущёв, Булганинлар коровуллаб ва йўналтириб туришди. Кейинги бу учаласи Сталинга хам, Берияга хам хиёнат килишган эди.

Янош Кадар бошчилигидаги можор (венгер) партия ва ҳукумат делегацияси шарафига 1964 йил июлининг 19-куни уюштирилган митингда Хрущёв нутк сўзлайди ва совет диктатори мажбурий ўлим топганини ярим дунё олдида тан олади. «Сталин ўзиникиларни кирарди. Инкилоб ветеранларини овларди. Мана шу зўравонлик учун биз уни коралаймиз... Мамлакатимиз раҳбариятини ўзгартиришни ва Сталин йўл кўйган барча суиистеъмоликларни химоя килишни истаётганлар беҳуда чиранмокдалар... Ҳеч ким уни оклаёлмайди хам... Кора кўппакни ювган билан оқариб колмайди (Чапаклар). Инсоният тарихида шафкатсиз золимлар кўп ўтган, лекин уларнинг бари ўз хокимиятларини болта билан тутиб турганлари боис, ўзлари хам болтадан халок бўлганлар». Бутун СССР бўйлаб ва Интервидение оркали бутун Шаркий Оврупа бўйлаб кўрсатилган, Масков радиосидан эшиттирилган бу нуткни «Правда» ва «Известия» рўзномалари кўчириб босаётганида Хрущёвнинг золимлар тўғрисидаги гапини ўчириб ташлашган, лекин уни СССРдаги ва Оврупадаги милёнлаб кишилар эшитганлар.

Сталин ўлимнинг сири унинг ўлдирилганлиги ё ўлдирилмаганлигида эмас, балки қандай ўлдирилганлигидадир. Сталин ўлсинми ёки Сиёсий бюронинг ҳамма аъзоси ўлсинми деган икки йўл аро қолган Сиёсий бюро аъзолари, охир-оқибат Сталин ўлимини маъқул топишди. Инсонийлик нуқтаи назаридан ҳеч қим бу қарор учун уларни айблай олмайди. Бу ҳодиса Совет давлати тарихида ҳукумат аъзоларининг манфаати халқ манфаати билан бир қилиб қолган ноёб ҳодисалардан бири эди.

БЕРИЯНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Жиноятнинг изини йўқотиш ва ўзини бу жиноятга алоқасиздек қилиб кўрсатиш ҳар қандай қотилнинг табиий интилишидир. Аммо мутлақ ҳокимиятга эга бўлган қотилларгина ўзларини мутлақ оқ қилиб кўрсата оладилар. Изни йўқотиш учун улар қетма-қет янги қотилликларга қўл урадилар — гувоҳлар, бажарувчилар, ўлдирилган шахснинг яқин қишилари бирин-кетин йўқ бўлиб қолаверадилар.

Аммо шахсларга, гуруҳларга, синфларга ва ҳатто бутун-бутун халқларга нисбатан сиёсий қотилликларни ташкил этиш факат Сталин ва унинг шогирдлари учун олдиндан ўзларини оппоқ қилиб кўрсатадиган жиноятчилик санъатининг маҳсул тармоғига айланиб қолди.

Сталин нафакат душманларини, балки, агар шахсий манфаати такозо этса, ўзининг энг яхши дўстларини ҳам ўлдирарди — бунақа золим тарихда сира учрамаган. Менжинский, Қуйбишев, Горкий, Оржоникидзе, Кировларни ўлдириб ҳам Сталин оппоқ бўлиб қолаверганининг боиси — ўлганлар унга жуда садокатли эдилар. Қуйбишевнинг ақаси (гражданлар урушининг қаҳрамони) ва Оржоникидзининг ақаси (кекса гуржи инқилобчиси) отиб ташланди. Горкийнингда айрим ҳодимлари ва яқин қишилари, жумладан, унинг шахсий қотиби отиб ташланди. С. М. Кировнинг ҳамма мулозимлари йўқ қилинди.

Сталин Кировга суикасднинг гувоҳларини ҳам, қотилликни амалга оширганларни ҳам битта қўймай гум қилди. «Улар Кировга суикасднинг қинакам ташкилотчилари изини яшириш учун отиб юборилган, деб тахмин қилсак бўлади», дейди Хрущёв XX съезд минбаридан.

У пайтлар ўйлаб ўтирмасдан ҳаммани йўқ қилишган. Ёзилмаган шундай қонун бор эди: маҳфий ўлдирилган одам Сталинга қанчалик яқин юрса, шунчалик қўп асос билан унинг тевағидагилар ҳам йўқотилган. Бу «қонун» ҳатто Сталиннинг оиласига ҳам тааллуқли эди: у ўзининг қайнағаси кекса болшовой Сванидзени, божаси, кекса чекист қўмиссари Рединсни отиб ташлади: у урушдан кейин ўғли Яковнинг хотини қўлидан боласини олиб

кўйиб сургун килди; у ўз хотинининг сингиллари — Лениннинг дўсти Аллилуевнинг кизларини камокка ташлаттирди: Нимага? Бу воқеалардан хайрону лол колган кизи отасидан, холамларнинг айби нима, деб сўраганида, Сталин ўзига хос бўлмаган самимият билан: «Керагидан ортикча билишарди», деб жавоб килган.

Берия Сталин ўлиmidан кейин дархол мана шунака «керагидан ортикча биладиганлар» билан шугулланишга тушди. Улар тоифасига, Бериянинг шерикларидан ташкари, Сталинни «даволаган» ва «тўғри» даволадилар деб гувоҳлик берган икки комиссия (дўхтирлар) ҳамда Сталиннинг сокчилари ва хизматкорлари кирар эди.

Бу икки комиссия аъзоларидан кўп дўхтирлар Сталин ўлиmidан кейинок йўк килинди. Сталиннинг жасадини ёриб кўришда катнашган дўхтирлардан бири — профессор Русаков «туйкусдан» ўлиб колди. Сталин саломатлигига масъул бўлган Кремл Даволаш бошкармаси зудлик билан тугатилди, унинг бошлиги И. И. Куперин эса камокка олинди. СССР Согликни саклаш вазири А. Ф. Третьяковни (у, лавозимига кўра, иккала комиссиянинг ҳам бошлиги бўлган эди) ишдан бўшатишади, Куперин ва комиссия аъзолари бўлган яна икки дўхтир билан бирга хибсга олишади, Воркутага сургун килишади. Ўша ёкда Третьяков камок касалхонасининг бош дўхтири лавозимини эгаллайди. Улар орадан бир неча йиллар ўтибгина окланишади. Берия ўлиmidан кейинок окланмаганликлари шуни кўрсатадики, из йўкотиш билан битта Берия эмас, тўртликнинг ҳамма аъзоси шугулланган.

Сталиннинг Кунсеводаги сокчилари ва хизматчиларини Берия бошкарлардан кам киргин килмади. Чунки улар Сталин теварагида нималар бўлаётганига шунчаки гувоҳ эмасдилар, балки Бериянинг «дўхтирлари» Сталинни кандай даволашгани тўғрисида ўгли Василийга айтган бўлишлари ҳам мумкин эди.

Агар Сталин, «Хукумат баёноти»да ёзилганидек, «КПСС МК ва Хукуматнинг доимий кузатуви остида» ўз ажали билан ўлган бўлганида, ундан кейин Кунсевода Сталиннинг кизи ёзган «антика воқеалар» содир бўлмасди:

«Отам вафот этганидан кейин Кунсеводаги хонадон бошидан антика воқеалар кечди. Хонадон эгаси вафотининг иккинчи куни, хали дафн маросими ўтмай туриб, Бериянинг топширигига биноан, ҳамма хизматчию сокчиларни, далаховлига хизмат кўрсатадиган барчани тўплашди-да, нарсалар бу ердан (каергалиги номаълум) зудлик билан олиб кетилади, ҳамма далаховлини тарк килсин, деб эълон килишди. Сабабини Бериядан сўрашга ҳеч ким ботинмасди. Ўзини мутлако йўкотиб кўйган, нималар бўлаётганини тушунмай колган одамлар нарсаларни, китобларни, идиш-товокни, жихозларни йигиштиришди, кўзда ёш билан юк машиналарга юклашди — хаммаси каёккадир, кайсидир омборларга олиб кетилди... Бу ерда кўркканидан эмас, виждонан ўн-ўн беш йиллар давомида ишлаб келган одамларни кўчага хайдаб солишди. Хаммани хар томонга тиркиратишди. Кўрикчи офицерлардан кўпини бошка шахарларга жўнатишди. Иккитаси ўша кунлари ўзини отиб кўйди. Одамлар нима бўлаётганига акли етмасди, айблари нимада эканини, нега уларга карши киргин бўлаётганини англашмасди» («Дўстимга йигирма мактуб», 21-22-бетлар).

Буларга Берия ҳам худди Сталиндай: «Керагидан ортикча билишарди», деб жавоб килиши мумкин эди. Шунинг учун уларни узок-узок шахарларга сургун килишарди-ки, кейин уларни у ёқда судсиз, шовкин-суронсиз гумдон килса бўларди.

Дарвоқе, Бериянинг жиноятчи шериклари — Маленков, Хрущёв ва Булганиндан иборат яна бир гувоҳлар гуруҳи бор эди. Ўзлари жуда унака буюк шахс бўлмасалар ҳам, энг муҳим соҳаларнинг бошида турардилар — Маленков давлат бюрократиясини, Хрущёв партия аппаратини, Булганин армияни бошқарарди. Ўзининг кадрига етадиган ҳар қандай босқинчи сингари, Берия ҳам кўлга киритилган ўлжани — ҳокимиятни улар билан бўлишиб олишни ўйларди. Сталинни «даволаш» чоғи иккинчи даражали рол ўйнаган бу учаласи Сталиннинг ўлиmidан кейин Бериядан партия ва давлат устидан раҳбарлик килиш ҳуқуқини олишган эди. Фақат битта айтилмаган шарт билан, Берия давлатда биринчиларни бошқариб турадиган иккинчи шахс бўлишга розилик беради.

Берия политсайгина эмасди. Сиёсатдон сифатида ҳам у ўз ҳамтовокларидан анча баланд турарди. Сталин билан бирга бутун бир давр ҳам тугаганини, бундан бу ёғига энди фақат Сталинга қарши бўлган одамгина улуглиққа кўтарилиши ва давлатни муваффақиятли бошқариши мумкинлигини у англаб етди. Ҳақиқатан, найза билан ўз мамлакатини эгаллаш мумкин, аммо абадий шу найза устида ўтириб давлатни бошқариш ўнгайсизлиги аниқ бўлиб қолди. Ўнгайсиз ҳам гапми...

Албатта, совет расмий тарих асарларида бор барча маълумот Берияга қарши қаратилган, биз ҳам уни қарийб йигирма йил давомида мамлакатнинг бош ёвуз одами сифатида биламиз, шундай ҳолда унинг ўз шахсига тесқари одамга эврилиб қолишини тасаввур этиш қийин. Аммо сиёсатда ҳар қанақа кескин ўзгаришлар ҳам рўй бериши мумкин. Ленин ўзидан кейингиларда турлича ўзгаришлар бўлажagini башорат қилиб кетган: «Эврилиб туришлар тарих учун оддий ҳолдир,—деган эди у РКП(б)нинг XI съездида. — Сиёсат эътиқодга, садокатга ва бошқа зўр рухий сифатларга таянмайди, буларни бачкана деб билади».

Охир-оқибат Лениннинг гапи тўғри бўлиб чиқди — Муссолинининг таъбири билан айтганда, «болшевизм қайта тугилиб, славян фашизмига айланди».

Ленин ўлиmidан кейин партия: «Ленинсиз, аммо ленинча йўлдан бораверамиз», деган шиорни олға сурди ва нишонга тўғри урди. Ленин «ҳарбий коммунизм»ни бекор қилган, НЭПни берган, Советларни саклаб қолган, Давлат Сиёсий Бошқармасини чеклаган, санъатда ижодий уюшмаларнинг сотсреализмсиз, лекин хусусий нашриётларга эга

холда яшашига рухсат берган, пролеткултчиларга карши курашган, ҳамма эркинлик ва ҳуқуқларни тиклашга ваъда берган (партия Дастури)... шундан кейин ўлган эди. Мамлакат унинг йўлидан боришга рози эди. Хозир-чи? Хозир халкка: «Сталинсиз, аммо сталинча йўлдан бораверамиз», деб айтиб бўладими? Хуфяларидан тинимсиз оқиб келиб турган маълумотлардан Берия Сиёсий бюро аъзоларининг ичида биринчи бўлиб халқнинг бу саволига жавоби қандай бўлишини билди: халқ елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортмоқда, катта ўзгаришларга умидвор бўлмоқда эди.

Берия халқни яхши кўрганидан ё Сталинни ёмон кўрганидан, ва ёки содир этган жиноятлари учун тавба-тазарру қилганидан эмас, балки янгича шароит сиёсати нуктаи назаридан, шахсий манфаати нуктаи назаридан мамлакатда ислохот ўтказишга, бу ҳаракатни ўзи бошқаришга қарор қилди. Термидорчилар ҳам Робеспьерни ўлдираётганларида мақсадлари гилётина (қатл машинаси) офатидан қутулиш ва уни тарих музейига топшириш бўлмаган, аммо халқ бу қиргин ҳокимининг ўлимини нақадар шод-хуррамлик билан қутиб олганини кўриб, бу англашилмовчиликдан фойдаланиб қолишга, инсонпарварлик ҳаракатини ўзлари бошқаришга қарор қилган эдилар. Хрущёв Сталинни уч йилдан кейин, XX съездида (1956) нима қилган бўлса, Берия ўша ишларни хозирок бошламоқчи эди. 1953 йил 4 апрелида «зарарқунандачи дўхтирларини озод этиб, сохта, уюштирилган далиллар асосида одамларни азоблашнинг сталинча-берияча усулини ўзи танқид қилиб, бу ишни бошлади ҳам.

Сталинчиликни тугатишнинг бошланишини ва ҳатто «шахсга сизиниш» иборасининг пайдо бўлишини Хрущёвга ва XX съездга нисбат беришади, аммо бу—хато. Чунки бу ибора биринчи бўлиб Сталин ўлимидан уч ой кейин, Берия амалда мамлакат ҳокими бўлиб турган маҳалда ишлатилган. «Правда» рўзномаси 1953 йил 10 июн сонида «Коммунистик партия—совет халқининг йўналтирувчи ва раҳбар қучидир» деган имзосиз, аммо, шубҳасиз, МК Хайъатининг қарори билан босилган мақолада бундай деб ёзган эди: «...омманинг, синфларнинг, партиянинг рўлига гайри марксча зид қарашлар ва шахсга сизинишнинг унсурлари қабил партия аллақачон қоралаган сарқитлар тарғибот-ташвиқот ишларида энг сўнгги дамларгача ўчраб қолди, зўрим қитоблар, мажаллалар ва рўзномалар саҳифаларига ҳам қириб қорди. «Мақола яна: «Партия ва давлат раҳбарлигимизнинг қучи унинг қўпчилиқ бўлиб бошқаришига асосланганидир», деб қайд этади; «партиямиз сиёсатининг моҳияти» бўлса «Г. М. Маленков, Л. П. Берия, В. М. Молотов маърузаларида ўз ифодасини топган», дейди.

Бериянинг сталинчиликка қарши бу яширин дастурини Маленков ҳам қўллаган, лекин Хрущёв қарши бўлган эди, чунки бу дастур Берия билан Маленковнинг оёқларини ошириб юборарди, бу эса Хрущёвга тўғри қолмасди. Айни ҳолда, Хрущёвнинг ҳеч қанақанги ўз дастури йўқ эди, унга фақат Маленков, Берия, Молотовдан иборат янги ўқилнинг вужудга қилиши ёқмасди.

Сталиннинг ҳамма шогирдлари сингари Хрущёв ҳам, сталинчами ёки гайресталинчами, бирор дастур эмас, балки хокимият муҳим, «партия билан давлат рулини» «у кўллардан» ўзининг кўлига олиши муҳим эди. Хрущёв кейинчалик шу мақсадига эришганини биз ҳозир биламиз, аммо, ажабки, бу мақсадига у сафдошларидан ҳеч кайсиси бу иш унинг кўлидан келишини ҳаёлларига ҳам келтирмаганлари учун эришди.

Партиянинг тарихи гўё яна такрорлангандай бўлди. Бир вақтлар, ҳали Ленин тириклигидаёқ бош котиблик лавозимига бир овоздан Сталинни тавсия этишган. Сабаби, уни «ювош» ва истеъдодсиз деб ҳисоблаб, ўзларининг мақсадлари йўлида ундан фойдаланишни кўзлаганлар. Хрущёвни МКнинг биринчи котиблиги вазифасини бажариб турувчи қилиб кўрсатганда ҳам партия тахминан яна ўшандай: «Хрущёв қишлоқи, эси паст, партиянинг мурвати, бундан ҳам ўзимизнинг мақсадларда фойдаланишимиз мумкин», деган ҳаёлга борди...

Ҳозирча Берия ва шахсга сизиниш масаласига қайтиб турайлик. Сталинчилиқни тугатиш йўлининг биринчи ташаббусқори Берия бўлганининг энг зўр далилини биз партиянинг мафкуравий ҳаётидан топамиз. Март ойида, мотам тарақа-туруқлари босилган захоти Сталин номи рўзнома ва мажалла саҳифаларидан аста-секин тушиб қола бошлади. Асарларини босиш тўхтатилди. Босилиб чиққан энг охири асари 13-йилд бўлди. Босишга рухсат этиб, тайёрлаб қўйилган 14 — 15 йилдларнинг нашри ушлаб қолинди, кейин босмаси тарқатиб юборилди. Агар апрел ва май ойларида «Правда» рўзномасининг бош мақолаларида Сталиннинг номи ҳамон кўриниб турган бўлса, майнинг охиридан то 29 июнгача бутун бир ой давомида Сталин фикрига бор-йўғи бир мартагина суянишган! Берия ҳибсга олинганидан кейин эса, Сталин номи факат бир ҳафта ичида 12 марта — олий мақомдаги ҳамма сифатлари билан қўшиб тилга олинди.

Сталинчилиқни тугатиш режасининг бир бўлағи сифатида Берия сохта «сталинча миллий сиёсат»ни ҳам қайта кўриб чиқишни бошлади.

Ташки дунёнинг диққат-эътибори факат «дўхтирлар иши»га қаратилган эди, шунинг учун иттифоқдош ва мухтор жумҳуриятларда уюштирилган ўнлаб «миллий иш»ларни биров сезмай ҳам қолди. Бу ишлар ҳам 30-йиллар ўлчовида ташкил қилинган эди: СССРнинг ҳамма миллий жумҳуриятларида «буржуа миллатчилари»нинг ёвуз гуруҳлари қуролланишмоқда, ўз жумҳуриятларини «қардош оиладан» ажратишга тайёрлашмоқда, деган қутқу уйғотилган эди. Ўрисларнинг ўзи 20-йиллар сиёсатининг қурбони бўлиб, тинимсиз ҳўрлаб қелинди, энди уларни «улуғ оға» мартабасига чиқариб қўйиб, майда халқларга қарши қаратилган империячилик таёғини кўлига тутқазишди.

Берия бир томондан империячи жандарм бўлса, иккинчи томондан гуржи шовинисти (чеченлар, ингушлар, балқарлар ва қорачойлар ўз ватанларидан қўчириб юборилганидан кейин, Бериянинг буйруғи билан тоғли Чечения ҳамда Элбурс тоғларини Гуржистон ССР босиб олган) эди, шунинг учун у Совет Иттифоқининг заиф жойи афсонавий

капиталистик куршов эмас, балки ўзи босиб олган халкларнинг икки каватлама куршови эканини жуда яхши тушунарди. Биринчи кават куршов Ўрусиянинг чекка ўлкалари бўлса, иккинчи кават куршов Шаркий Оврупа эди. Берия миллий сиёсатни лоакал ленинча ўзанга кайтармокчи бўлди. Яъни, партия ва давлат аппарати махаллийлаштиришга, она тилда иш юритишни йўлга қўйишга киришди. 1953 йил 12 июнда Берия маърузаси бўйича қабул қилинган КПСС МК Хайъатининг қарори шу мақсадга хизмат қиларди. Унда бундай дейилган:

«КПСС МК Хайъати қарор қилди:

- 1) ҳамма партия ва давлат идораларига миллий жумхуриятлардаги ахволни тубдан яхшилаш, совет миллий сиёсатини бузишларга чек қўйиш ишлари юклатилсин;
- 2) махаллий миллат кишиларидан раҳбарлик ишларига тайёрлаш ва уларни бу лавозимларга қўплаб тавсия этиш ташкил қилинсин; махаллий миллатдан бўлмаган кадрларни қўтариш тажрибаси тўхтатилсин; бўшаб қолган ҳисобдаги ходимлар, агар улар махаллий тилни билмасалар, КПСС МК ихтиёрига чақириб олинсин;
- 3) миллий жумхуриятларда ҳамма иш махаллий она тилида юргизилсин». Бу иш қарор билан чекланмади. Миллий жумхуриятларда иккинчи қотиблик усулини йўқ қилишга киришилди. Бу усулни Сталин ташкил қилган эди. Шу усул бўйича иттифокдош жумхуриятларда партия МКнинг биринчи қотиблари туб миллатдан тайинланарди-да, иккинчи қотиб тўппа-тўғри Масковдан келган ўрис бўларди. У махаллий халқнинг тилини ҳам, тарихини ҳам, маданиятини ҳам билмас, билишининг кераги ҳам йўқ эди. У Масковнинг кўз-кулоғи эди, ҳолос. Махаллий биринчи қотиблардан айримларигина ўзларини сал-пал биринчи деб тасаввур қила олишарди (масалан, Туркменистонда Бобоев, Озарбайжонда Мустафоев, Догистонда Дониёлов, Гуржистонда Мжаванадзеларгина ўзларини унча-мунча ҳоким деб ҳис этишарди, шунинг учун ҳам МК уларни ишдан олиб ташлаган). Аслида биринчи шахс иккинчи қотиб бўларди, биринчи қотиб эса бор-йўғи унинг қўлидаги миллий қўғирчоқ эди. Буни ҳамма билар ва ҳамма қўниқиб кетган эди. Миллий жумхуриятларда шундай лавозимлар борки, унда фақат ўрислар ёхуд ўрислашган махаллийлар ўтириши мумкин. Ҳарбий округлар қўмондонлари, гарнизонлар бошлиқлари, чегара отрядларининг бошлиқлари, жумхуриятлар Давлат хавфсизлиги қўмиталарининг раислари, Ички ишлар вазирлари, темир йўллар ва ҳаво йўлларининг бошқарувчилари, жумхуриятларнинг алоқа вазирлари, иттифок аҳамиятидаги заводларнинг директорлари, МКларда асосий бўлимларнинг мудирлари шунақа лавозимлардандир. Иттифокдош жумхуриятлар Вазирлар кенгаши раисларининг биринчи ўринбосарлари ҳам, барча вазирларнинг ўринбосарлари (агар вазирнинг ўзи ўрис бўлмаса) албатта ўрис бўларди.

Бунақа таскара улуг давлатчилик тажрибасидан воз кечилса ва партия-давлат аппарати махаллийлаштириш йўли танланса, бу, энг аввало, партиянинг манфаатига тўғри қелишини Берия англаб етди ва эҳтимол, бошқаларни ҳам шунга ишонтирди. Ишни Украина ва Белоруссиядан бошлашди. У жумхуриятларда ҳатто биринчи қотиблар ҳам ўрис кишилардан эди. Украинада Л. Маленковни олиб, ўрнига украин Кириченкони, Белоруссияда Патоличев ўрнига белорус Зимянинни қўйишди. Латвияда иккинчи қотиб В. Ершовни латиш В. Крумишин билан алмаштиришди.

Аммо бошқа жумхуриятларга навбат етмай қолди: 26 июн куни Берияни қўлга олишди.

Бошка айблар каторида уни сиёсатда «буржуача миллатчилиги» асослан-ганликда айблашди, мисол тарикасида Украина, Белоруссия ва Латвия келтирилди!

Шундай килиб, чекка ўлкаларда сталинча миллий сиёсат аввалгидай колаверди.

Умуман сиёсий ҳаётда ва хусусан миллий масалада сталинчиликни сиқиб чиқариш — мана шу икки улкан масала асосида Берия ўзининг янги дастурини ўрнатмокчи бўлган эди.

Бирок хали халк ҳам, партия ҳам Бериянинг дастурини билмасдан туриб, Хрущёв унга қарши фитна бошлаб юборди. Мана, ўзининг иқрори: «Хайъат Бериянинг Украина ҳукумат идораларидаги миллий таркиб тўғрисидаги баёнотини муҳокама қилишга қилишди. Бериянинг гоёси бўйича, маҳаллий (ўрис бўлмаган) кадрлар ўз жумҳуриятларини бошқаришлари лозим эди... Кейин баёнотда Болтиқбўйи жумҳуриятлари ва Белоруссия масаласи ҳам кўтарилди. Иккала ҳолда ҳам жумҳуриятлар раҳбарлигига маҳаллий миллат вакилларида кўтариш йўриғи таъкидланган эди. Биз ҳар бир жумҳуриятнинг биринчи қотиблиги лавозимини ўрис эмас, маҳаллий миллат вакили эгаллаши лозим деган қарорга қелдик. Бу масалада Бериянинг тутган йўли тўғри бўлгани учун ҳам шундай қарор қабул қилинди, лекин у аслида партияга зид мақсадларни кўзлаган эди. У ўрис бўлмаган жумҳуриятлар раҳбарлигида ўрислар салмоғининг ортиқлиги тажрибасини тугатишга қақирарди. Бу йўл партиянинг йўлига мувофиқ эканини ҳамма биларди, аммо одамлар аввалига Бериянинг бу гоёни ўрислар билан ўрис бўлмаганлар ўртасида ва Масковдаги марказий раҳбарлик билан жумҳуриятлардаги раҳбарлик ўртасида миллий қескинликни қучайтириш мақсадида илғари сураётганини англаб етмади. Шу муносабат билан мен Маленковни бир чеккага қортдим-да: «Менга қара, ўртоқ Маленков, бу қаёққа бошлаётганини қўрмайпсанми? Биз фалокатга қараб борапмиз. Берия пичогини қайрапти», дедим. — «Рост, лекин нима қилмок қерак?» — «Қаршилиқ қилиш қурсати етди, — дедим мен. — Биз у қилаётган ишларга йўл қўймаслигимиз қерак» (Хотираларидан).

Қолаверса, Хрущёв Берияга қарши фитнани хали Сталин ўлим тўшагида ётгандаёқ бошлаганини эслайлик. Берияни Сталиннинг ўлимида хурсанд бўлганликда айблаганини ҳам қўриб ўтдик, лекин Хрущёвнинг ўзи ҳам хурсандлигини зўрга тутиб тургани аниқ. Рост, унинг қувончи тўлиқ эмасди, чунки у Сталиндан ёмон қўрқарди, лекин ҳозир Бериядан баттар қўрқарди.

Берияни қандай қилиб Сталиннинг орқасидан жўнатса бўларкин-а? (Шундай қилса, унинг биринчи ва охириги ҳамфиқри бўлмиш Маленковни ҳам четга суриш мумкин бўларди.) Хрущёв бундан бу ёғига ўзининг қайнаб турган бутун қувватини ва табиат ато этган фавқуллодда айёрлик истеъдодини мана шу масалани ҳал қилишга бағишлади. Сталин ўлимида кейин вужудга қелган аҳволни у гоёт қайғули оҳангда тасвирлайди:

«Сталин ўлган чоғда у бизга нотинчлик ва кўрқувни мерос қолдирди. Бу кўрқув ва нотинчлик орамизда доимий яшаб қолишини ҳаммадан кўра Берия истарди. Мен анчадан бери Берияга ишонмасдим. Берияни мен ташки сиёсатда найрангбоз сифатида баҳолашимни Маленков билан Булганинга кўп марта айтганман. У ўзининг аҳолини мустаҳкамлаш билан банд эканини ва энг муҳим лавозимларга ўзининг одамларини қўяётганини билардим» (Хотиралардан).

Хрущёвнинг сўзларига ишонмасликка бизда ҳеч қанака асос йўқ. Чунки ҳақиқатан у, айнан шу Хрущёв—Сталинга қарши фитнада Бериянинг шериги— ўша захоти, яъни ўлаётган Сталиннинг боши устидаёқ Берияга қарши фитнага олов ёққан эди. Шуниси диққатга сазоворки, Берияга қарши аввал тўртлик аъзолари билан тил бириктирди, кейин Сиёсий бюронинг бошқа аъзоларини ҳам осонгина ёллаб бошлади.

Совет фуқаролари 1953 йилнинг 10 июлида «Правда» рўзномасида қуйидаги хабарни ўқиб, хайратга тушишди:

«Яқинда Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Қўмитасининг Пленуми бўлиб ўтди. КПСС МК Пленуми МК Хайъатининг Л. П. Бериянинг чет эл капитали манфаати йўлида Совет давлатини қучсизлантириш ва СССР Ички ишлар вазирлигини Хукуматдан ва Совет Иттифоқи Коммунистик партиядан устун қўйиш йўлида хиёнаткорона уринишга қаратилган партияга ва давлатга қарши жиноий ҳаракатлари тўғрисида ўрток Маленков ўқиб берган маърузасини муҳокама қилиб, Л. П. Берияни КПСС МК таркибидан чиқариш ва уни Коммунистик партиянинг ва совет халқининг душмани сифатида Совет Иттифоқи Коммунистик партияси сафларидан ўчиришга қарор қилди».

Берия МКнинг бу Пленумида иштирок этмаган, шунингдек, декабр ойида ўзининг устидан ўтказилган судда ҳам қатнашмаган. Суд одатдаги томоша тарзида ўтади, бунақа судларни Берия бошқалар устидан кўп маротаба ўтказган. Битта фарқи — энди буниси тирик одам устидан эмас, жасад устидан уюштирилган эди, ҳолос,

Хрущёв чет эллик суҳбатдошларига Берия қандай қўлга олинганини қандай қатл этилгани тўғрисида кўп гапириб берган. Берияни бевосита жисман ўлдирган қотиллар сифатида унинг турли ҳикояларида турли шахслар кўрсатилади, лекин ҳикояларнинг маъзи доим бир хил.

Битта ҳикоясига қараганда, Бериянинг тугатилиши бундай бўлган. Хрущёв олдин Маленков билан Булганини, кейин МК Хайъатининг ҳамма аъзосини йўқ қилиб юборишига ишонтаради. Эҳтимол, ҳамма ҳам шундай ўйлаб юргандир-у, бир-бирларига айтишдан чўчиб қелишгандир. Хрущёв кўркмади. Гап осон, уни амалга ошириш қийин эди. Энг рисоладаги йўл МК Хайъатида ёки унинг пленумида Берияга қарши қўйилган айбларни муҳокама қилиш, лекин бу сиёсатга мутлақо тўғри келмасди. Шунинг учун ҳам тўғри келмасдики, Берия ўзига қарши қўйилаётган айблардан хабар топган захоти

зудлик билан давлат тўнтариши килиб, барча ракибларини отиб ташлаши мумкин эди. Яна ўша — барча ифлосларнинг энг синалган курули — алдов, пистирма ва тузоккина кўлланадиган бўлди. Бу борада Бериянинг ўзи бенихоя уста эмасми, демак, устомонларча алдовни айёрона тузок билан уйғунлаштириб юбориш лозим эди. Шунинг учун Берияга қарши оператсия муддатини Совет Армиясининг ёзги ўқув тайёргарлиги ўтадиган вақтга тўғрилашади. Масков ҳарбий округининг ўқув-тайёргарлик ҳаракатларида (агар Масков дивизияларида Бериянинг тарафдорлари бор чиқиб қолса, ҳар эҳтимолга қарши) бир неча Сибир дивизиялари ҳам иштирок этиши лозим эди. Вазирлар кенгаши мажлисига муҳофаа вазири, унинг ўринбосарлари ва Бош штаб бошлиғи ўқув ҳаракатларининг бориши тўғрисида ахборот беришлари керак бўлгани учун кўп ҳарбийлар таклиф этилади. Бу мажлиснинг кун тартиби ҳар хил қарорлар лойиҳалари ва таклиф этилган маърузачилару экспертларнинг номлари битилган қозғалар билан бирга, одатдагидек, Вазирлар кенгаши аъзоларига олдиндан юборилади. Хуллас, ҳаммаси эскичадай. Ҳамма келади. Ҳукумат аъзолари Вазирлар кенгашининг мажлислар хонасига йиғилишади, таклиф этилганлар, шу жумладан ҳарбийлар ҳам, яна ўша эскича одатдагидек, қутув хонасига жойлашишади (таклиф қилинганлар, ўзларига боғлиқ масала қўрилаётгандагина ичкарига қорланади). Муҳоқамага Совет Армиясининг ўқув машғулотларининг бориши биринчи масала килиб қўйилади. Мажлислар хонасига маршал Жуков билан Масков ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал Москаленко бошчилигидаги бир гуруҳ ҳарбийлар қиришади. Маленков МК Хайъати билан Вазирлар кенгашининг қўшма мажлисини очик деб эълон қилади ва ўша захоти Жуковга қараб:

— Ўртоқ Совет Иттифоқининг Маршали, Совет ҳукумати номидан сизга халқ душмани Лаврентий Павлович Берияни қамокка олишни таклиф қиламан, — дейди.

Ҳарбийлар Берияни қўлга олишади ва қўшни хонага олиб чиқиб қетишади. МК Хайъати унинг қелғуси тақдири тўғрисидаги масалани муҳоқама қила бошлайди.

Шундан кейин биз бир-биридан мураккаб, бир-биридан ёқимсиз икки йўл аро туриб қолдик, деб ҳикоя қилади Хрущёв. Берияни қамокда ушлаб туриб қисоладаги тергов ўтказайликми ёки шу захоти отиб юбориб, кейин ўлим ҳукмини ҳужжатлаштириб қўяйликми, деб бошимиз қотди. Биринчи тўхтамга қелиш ҳавфли эди, чунки Бериянинг орқасида бутун бошли чекистлар аппарати ва ички қўшинлар турарди ва улар Берияни осонгина қутқариб олишлари мумкин эди. Иккинчи тўхтамга қелишга ва Берияни зудлик билан отиб ташлашга бизнинг ҳуқуқий асосимиз йўқ. Иққала йўлнинг ҳам яхши ва ёмон томонларини узок ва ҳар тарафлама муҳоқама қилганимиздан кейин шундай қарорга қелдик: Берияни зудлик билан отиб ташлаш керак, чунки ўлик Берияни деб биров исён қўтариб ётмайди. Бу ҳукми ижро этувчи шахс Хрущёвнинг ҳикояларида бир гал генерал Москаленко, бошқа гал Микоян, учинчи гал эса ҳатто Хрущёвнинг ўзи бўлгани айтилади. Берия ишини тергов қилганимизда, биз уни отиб ташлаганимиз тўғри бўлгани аниқланди, деб доим таъқидлаб қўярди Хрущёв ҳикоясининг охирида. Т. Витлин ўзининг Берия ҳақидаги қисоласида бундай ёзган:

«Москаленко ёки Хрущёв томонидан отиб ташланганими, томоғидан гиппа ушлаган уч генерал ёрдамида Микоян ёки Молотов томонидан бўғиб ўлдирилганими (бунақа нақллар ҳам бор) — аниқ бир нарса дейиш қийин. Яна, 27 июн қуни ундан бошқа Хайъат

аъзоларининг бари Катта театрда «Декабристлар» операсини томоша килаётган чоги, у шу театрда келаётганда йўлда хибсга олинганми ёки Полша элчихонасидаги қабул маросимидан кейинми ёхуд МК Хайъатининг мажлисидами — бу ҳақда ҳам бир нарсани айтиш қийин... Хрущёв Бериянинг ўлими тўғрисида бир неча талкин таркатгани учун ва ҳар бир кейингиси олдингисидан фаркли бўлавергани учун улардан биронтасига ҳам ишониш қийин.

Берия 27 июн куни қўлга олинган, деб ҳисоблашади. Ишботига унинг юқорида биз айтган опера томошасида иштирок этмагани далил қилиб келтирилади. Лекин театрда Бериясиз ўтирган ҳукумат аъзоларининг рўйхати чиққан «Известия» рўзномасининг ўша сониди «Партия ва халқнинг ажралмас бирлиги» деган катта сиёсий мақола босилган ва у ерда Берия номи партия ва давлат раҳбарларидан бири сифатида тилга олинган. Бироқ мақола аслида сталинчиликни тугатиш сиёсати ва Бериянинг миллий дастурига қарши қаратилган. «Коммунизм ҳақидаги ленинча-сталинча фан» тўғрисидаги, «миллатчилик ва хавойичилик (космополитизм) сингари буржуа мафкурага қарши» курашнинг зарурлиги тўғрисидаги ва «партия совет кишиларини бепар-волик ва боқибегамлик қасалидан ҳамиша огохлантириб келмоқда, коммунистларни ва барча меҳнатқашларни юксак сиёсий ҳушёрлик руҳида, ички ва ташқи душманларга қарши курашда мурасасизлик ва қатъийлик руҳида тарбияламоқда», дегандек таниш иборалару баландпарвоз ифодалар тагин такрорланган. Тил услуби жихатидан бу мақола Сталиннинг Берияга қарши ёзган («Правда», 13.01.53) мақоласи билан бир хилдир!

Берияни раҳбарлардан бири сифатида нега тилга олишгани номаълум. «Известия» таҳририяти Бериянинг аслида бу мақола чиқмасидан бир кун бурун, яъни, СССР Прокуратураси хабар қилганидек («Правда», 17.12.53), 1953 йил июнининг 26-куни қамолга олинганини билмаслиги мумкин эмас.

Берия билан унинг олти нафар ёрдамчиси устидан суд «томошаси» 1953 йил декабрининг 18-23-кунлари ўтказилади. Ҳукмида Бериянинг 1919 йилдан то қамалгунча чет эл айғокчиси (Озарбайжонда мусовотчи, Гуржистонда меншевик, СССРда инглиз хуфяси) бўлгани айтилади. Бундан ташқари яна Берия ҳокимиятни қўлга олиб, СССР ички ишлар вазирлигини кейинчалик «капитализмни тиклаш ва буржуазия ҳукмронлигини ўрнатиш» учун партия ва ҳукуматдан юқори қўймоқчи бўлгани; «совет халқи фаровонлигининг ошувига» қаршилиги ва «мамлакатимизда озик-овқат қийинчилигини вужудга келтириш мақсадида Партиянинг муҳим тадбирларни амалга оширишига ҳалакит бергани ва йўлни тўсгани» саналган. «Судланувчи Л. П. Берия ва унинг ҳамтовоклари иттифокдош Ҷумҳуриятларда буржуа миллатчи унсурларнинг қолдиқларини фаоллаштириш мақсадида қатор жиноий тадбирлар ўтказишга интилдилар», «Суд жараёнида маълум бўлдики, судланувчилар Л. П. Берия, В. Н. Меркулов, В. Г. Деканозов, Б. З. Кобулов, С. А. Гоглидзе, П. Я. Мешиқ ҳамда Л. Е. Влодзимирскийлар ўзларининг Ички ишлар Халқ Кўмиссарлигидаги, Давлат хавфсизлик вазирлигидаги—Ички ишлар вазирлиги идораларидаги хизмат мавқеларидан фойдаланиб, Коммунистик партия ишига ва Совет ҳокимиятига содиқ ва ҳалол

кадрларни кириб юбориш ниятида катор огир жиноятлар содир этдилар». Санаб ўтилган бу ҳамма жиноятларда судланувчилар ўзларини айбдор деб тан олдилар. 23 декабр куни суд уларни ўлимга ҳукм килди. Ўша куниёқ улар отиб ташланди.

Холис кузатувчи бу айблов ҳукмида чин ҳақиқат кип-кизил ёлгон билан аралаш-куралаш бўлиб кетганини осонгина сезиб олади. Берия билан унинг ҳамтовоклари (салафлари ҳам, ворислари ҳам) халқ душмани эканликлари ҳақиқат, аммо улар ўзларининг сиёсий политсайларини партия ва давлат устидан ҳукмрон килмокчи бўлганлари ёлгондир. Бундай қилишларига ҳожат йўқ эди, чунки шундоғам у партия ва ҳукумат устидан йигирма йилдан бери ҳоким эди. Мазкур суд иши декабр ойида бўлиб ўтгани тўғри, лекин унда Бериянинг ҳам иштирок этгани ёлгон. Ҳамма нарсадан хабардор ва Берия киргинидан шахсан жабр кўрган С. Аллилуева, масалан, Берия устидан бўлган суд ҳақида бир огиз ҳам ёзмаган. Аксинча, унинг ёзувларидан Берия хибсга олинган захоти ўлдирилгани билинади: «Берия 1953 йил июнида кўлга олиниб, зудлик билан отиб ташлангач, биров муддат ўтиб, ҳукумат унинг «жиноятлари» ҳақида узундан-узок махфий ҳужжат таркатди. Партия йигилишларида уни ўқишнинг ўзига уч соатдан кўп вақт кетди. Берия «империализм фойдасига халқаро айғокчилик» билан шугулланганликда айбланганидан ташқари, МКнинг махфий хатининг ярмидан кўпи унинг «ахлоқсиз киёфаси»ни фош этишга бағишланган эди. Партия терговчилари энди ўзларига ҳавф сола олмайдиган рақибларининг чиркин кўрпасини огизда сўлак билан титқилаб чиқди-лар ва халигача ҳеч бир партия йигилиши бу қадар қизиқарли бўлмаган эди: тахтдан ағдарилган «дохий»нинг ишрат саргузаштлари бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилинарди. Фақат, МК коммунистлар оммасига бу билан нима демокчи бўлгани номаълум, чунки сиёсатга у гапларнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. Партия ичидаги ўзаро қурашларга ҳам алоқасиз. Ҳужжат одамларга ҳеч нарсани аңлатмайди, ҳеч нарсага ишонтирмайди ҳам — фақат, МКдаги рיעкорлар ўзларининг ифлос табиатларини кўрсатганлар, холос. 1953 йилдан кейин Бериянинг хотини билан ўғлини Масковдан Ўролга сургун этдилар» («Фақат бир йил», 357-358-бетлар).

Суд вақтида Берия тирик бўлмаганига аңчагина ишончли бўлган манба — «Польша Катта аралаш комуси» ҳам далилдир. Унда ёзилишича, Берия 1953 йилнинг июнида отиб ташланган.

Сталин суҳбатлардан бирида: «Бепарволик бизнинг одамларга теккан аҳмоқона касалликдир», деган эди. Бериянинг ифлослигини назарга илмай, ўзи ҳам мана шу касаллик қурбони бўлиб кетди. Бериянинг ўзи-да худди шу касалликдан ҳалок бўлди. Фақат, энди у ўзининг ифлослигига ортикча баҳо бериб юборган эди.

Мартин Лютернинг: «Мен шу ерда тураман, бошқачаси кўлимдан келмайди, Мени худо кўлласин», деган машҳур сўзлари бор. Сталин шу сўзларни озгина ўзгартириб, ўзининг туриш-турмушига шиор қилиб олди. Лютер лўндагина «Худо» деган бўлса, Сталин уни «тарих худоси» деб ўзгартирди, холос. Болшойлар: «Мен Сталин эмасман, лекин Сталинда мен ҳам борман», деб юришарди. Ўз шахсини бутун партиянинг бунақа тимсолига айлантириб олгани кўп жихатдан Сталиннинг кўл-оёғини боғлаб қўйган эди.

Энг дахшатлиси, ўзини худо деб билган Сталин хато килиш ҳукукидан махрум эди. Биринчи хатоси охирги хато бўлишини у биларди, чунки ўша хато туфайли бу «худо»ни тахтдан кулатишади. Худди шундай бўлиб чикди...

[Русчадан таржима \(«Новый мир» мажалласининг 1991 йил 5-сонидан олинди\)](#)